

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՂԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՂԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ ԱՐՍԵՆԻ

ՕՏԱՐՈՒՄԸ ՂԵՏԽՈՐՃՐԴՅԻՆ ՂԱՅ ՂԱՍՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(հիմնախնդրի սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծություն)

Թ.00.04 – «Սոցիալական փիլիսոփայություն, բարոյագիտություն»
մասնագիտությամբ փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2015

**Աստենախոսության թեման հաստատվել է <<ԳԱԱ փիլիսոփայության,
սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում**

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԸՆԴՈՒՄԱԽՈՍԽԵՐ՝

**Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Է.Ա.ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

**Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մ.Մ.ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ**

**Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Վ.Ա.ՄԻՌՋՈՅԱՆ**

**ԱՌԱՋԱՏԱՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ՝ Քայաստանի Պետական տնտեսագիտական
համալսարան**

Աստենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2015թ. փետրվարի 18-ին, ժամը 15.00-ին
Երևանի պետական համալսարանում գործող <<ԲՈՀ-ի թ.013 մասնագիտական խորհրդի
նիստում:

Մասնագիտական խորհրդի հասցեն՝ 0025, ք.Երևան, Աբովյան 52ա, Երևանի պետական
համալսարան:

Աստենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ Երևանի պետական համալսարանի գրադարանի
գիտական աշխատողների ընթերցասրահում:

Սեղմագիրն առաքված է 2015 թ. հունվարի 18-ին:

**Ի տեղի մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝**

պրոֆեսոր Ա.Ե.Մկրտիչյան

Դետագուտվող թեմայի արդիականությունը:

Ներկա ատենախոսական ուսումնասիրության արդիականությունը որոշվում է մի շարք գործոններով: Նախ՝ ժամանակակից Շայաստանի առաջ ծառացած արտաքին նոր սպառնալիքներով և մարտահրավերներով: Դրանք հիմնականուն կապված են համաշխարհայնացնան գործընթացների հետ, որոնք արնատականորեն փոխում են ոչ միայն երկրի զարգացման տնտեսական և տեխնիկական առաջնահերթությունները, այլև սրում են ազգային ինքնիշխանության, ազգային նույնականության պահպանման հիմնախնդիրները: Երկրորդ, պայմանավորված են արդի շրջանին բնորոշ հասարակական զարգացման հարացույցների փոփոխությամբ, որն ուղեկցվում է կայացված սոցիալական կարգի կազմակերպությունների անվերահսկելիությամբ ու անկանոնությամբ:

Երրորդ՝ օտարացման թեմայի արդիականացման կարևորագույն գործոններից մեկը հետխորհրդային հայ հասարակության անոնհականացումը և քրեականացումն է՝ արժեքների վակուումը, բարոյահրավակական հյուսվածքների, առանձնապես սոցիալ-ազգային համախմբման և համերաշխության մեխանիզմների քայլայումը, որն այսօր սպառնում է հայ ժողովորդի և նրա պետականության ապագային:

Չորրորդ, թեմայի նկատմամբ հետաքրքրության աճի կարևորագույն գործոններից մեկը սոցիալական արդարության հիմնախնդիրի վերայժմեականացումն է: Այդ արժեքը ոչ միայն յուրօինակ տուրք է մեր ժողովորդի պատմական ավանդույթներին: Մերօրյա Շայաստանի սոցիալական կառուցվածքի ծայրաստիճան անարդարությունը ամեն տեսակի լարվածության աղբյուր է բոլոր նրանց համար, ովեր դեռ չեն կորցրել բարոյական զգացմունքը: Ակներս է, որ անհրաժեշտ է մշակել նոր մոտեցում արդարության նկատմամբ:

Յինգերորդ, օտարման հիմնախնդիրի արդիականությունը պայմանավորված է նաև նրա հաղթահարման առաջնահերթ ուղղությունների մշակման անհրաժեշտությամբ:

Վերջապես, խնդրու առարկայի ուսումնասիրության հրատապությունը պայմանավորված է նաև ենակիրիկ նյութերի առատությամբ և դրանց փիլիսոփայական ընդհանրացման խիստ անբավարար մակարդակով: Օտարման տարբեր հայեցակարգերի համակարգայնացման, ինչպես նաև հայ հասարակության, նրա խմբերի և խավերի ամենօրյա կյանքի վրա օտարման մեխանիզմների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծության անհրաժեշտությամբ:

Թեմայի մշակվածության աստիճանը: Տալով օտարման հիմնախնդիրի գիտական մշակվածության ընդհանուր գնահատականը, կարելի է առանձնացնել մի խումբ աշխատանքներ, որոնց հեղինակները, այսպես թե այնպես, ձևակերպել և ուսումնասիրել են օտարման հիմնախնդիրը:

Առաջին խումբը ներկայացնում են, նախևառաջ, նոր ժամանակների և Լուսավորության դարաշրջանի փիլիսոփաների՝ Թ. Շոբսի, Ժ.-Ժ. Ռուսոյի և ուրիշների աշխատանքները: Յենց դրանցում առաջին հայեցակարգային ձևակերպումն է ստացել «օտարում» հասկացությունը, որի նշանակությունը այդ փիլիսոփաները տեսնում էին քաղաքական օրգանիզմին՝ պետությանը առանձին անհատի իրավունքները փոխանցելու մեջ՝ նշելով, որ պետությունը հետևողականորեն սահմանափակում է նարդու ազատությունը և նրա անձնական շահերի ու ցանկությունների իրականացման ճանապարհին դնում արգելվներ:¹

19-րդ դարում օտարման հասկացությունը հարստացվել է ինաստային, տրամաբանական և դիալեկտիկական բովանդակությամբ: Դա մեզ թոյլ է տալիս դատել օտարման կատեգորիայի ամբողջական մշակման մասին: Օտարման հիմնախնդիրները ակտիվորեն մշակվել են գերմանական դասական փիլիսոփայության մեջ, հատկապես Ի. Գ. Ֆիխտեի և Գ. Յ. Գերելի կողմից:² Գերմանական դասական փիլիսոփայության մեջ մարդու օտարված վիճակի պատճառը համոխանում է մարդու բնությունը, իսկ ավելի ճշգրիտ՝ մարդկային գիտակցության առանձնահատուկ գործունեությունը և նրա կառուցվածքը: Օտարման հասկացության հետ

¹ Գոբս Թ. Սочинения: в 2т. Т.2 – М.: Мысль, 1975; Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. АСТ: ООО “Харвест”, 2001; Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. – В кн. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969, с.151-256; Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении причинах неравенства между людьми. – В кн. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969, с.31-108.

² Фихте И.Г. Ясное, как солнце, сообщение широкой публике о подлинной сущности новейшей философии. М.: 1937; Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. – М.: Социально-экономическая литература, 1959; Гегель Г.В.Ф. Наука логика, т. 2. – М.: АН СССР, Мысль, 1971.

փոխկապակցված է ընթանվում ցանկացած ամբողջականություն, որն իրենից օտարել է հակադիր կառուցվածքներ:

Լ.Ֆոյերախը մարդարանական մոտեցման դիրքերից է մշակել օտարման հասկացությունը: Բացարձակ ոգու տեղը դնելով մարդուն, որպես օտարման սուբյեկտ և օբյեկտ, նա նշել է, որ Աստծոն մասին պատկերացումներում, մարդը մարմնավորել է իրենից օտարված իր սեռային եռթյունը:¹ Ի.Գ.Ֆիխտեն, Գ.Վ.Ֆ.Շեգելը և Լ.Ֆոյերախը բացահայտել են օտարման տարբեր ասպեկտները՝ բարոյական, գեղագիտական, կրոնական, և, համապատասխանաբար, առաջարկել են օտարման հաղթահարման տարբեր եղանակներ՝ աշխարհի ինացության, բարոյական դաստիարակության, սկզբ ուղիով:

Օտարման պրոբլեմի հետագա մշակումը նշանակալի չափով կապված է Կ.Մարքսի անվան հետ: Մարքսն օտարումը մեկնարանել է որպես սեփականատիրական հարաբերությունների հետևանք՝ նկատելով, որ յուրաքանչյուր մարդ օտարված է ինչպես ուրիշ մարդկանցից, այնպես էլ իր մարդկային եռթյունից՝ կախված տվյալ հասարակության մեջ աշխատանքի շահագործման մակարդակից:² Օտարումն իսկապես վերացնելու համար պետք է փոխել մարդու գոյության պայմանները: Ըստ Մարքսի՝ օտարված աշխատանքը հանդիսանում է օտարման մնացած ձևերի հիմքը:

Երկրորդ խումբը կազմում են 20-րդ դարի եկամտենցիալիստ փիլիսոփաների՝ Ս.Յայդեգերի, Կ.Յասպերսի, Ժ.-Պ.Սարտրի, Ա.Կամյուի և մյուսների երկերը: Նրանք օտարումը դիտել են եկամտենցիալ լրվածության և միայնության իրավիճակի՝ մարդու կողմից ապրման ենթատերստում:³

Այս խմբի մեջ մտնում են նաև որոշ նորմարքսականների ուսումնասիրությունները: Մասնավորապես, Դ.Լուկաչը դիտարկել է օտարումը բուրժուական հասարակությունից ժառանգված «Փետիշիստական գիտակցության» հաղթահարման տեսանկյունից:⁴

Ըստ սոցիալական փիլիսոփայության ֆրանկուրտյան դպրոցի ներկայացուցիչներ Թ.Ադոռնոյի, Ս.Յորկիայների, Յ.Մարկուցեի, Է.Ֆրոմի և ուրիշների՝ օտարման աճին նպաստում է ոչ միայն մարդու կողմից մարդու տնտեսական շահագործումը, այլև հասարակության մեջ գերիշտող գաղափարախոսական, տեղեկատվական և մշակութային պրակտիկան, որը ձևավորում է սպառման կեղծ արժեքներ՝ այդ գործընթացը քողարկելով ազատ ընտրության պատրանքով:⁵

Երրորդ խմբում դասվել են խորհրդային և հետխորհրդային փիլիսոփաների ուսումնասիրությունները: 1960-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականների առաջին կեսը օտարման ուսումնասիրության բնագավառում առավել նշանակալի աշխատանքները պատկանում են Գ.Ա.Բատիշչևին, Յու.Ն.Դավիդովին, Ի.Ս.Կոնին, Ի.Ս.Նարսկուն, Թ.Ի.Օյգերմանին, Ա.Պ.Օգուրցովին, Է.Մ.Սիտնիկովին, Վ.Ա.Պողոսյանին, Ո.Գ.Նավասարդյանին:⁶

20-րդ դարի 80-ականների երկրորդ կեսին – 90-ականների սկզբին հրապարակված աշխատանքներում, թեև պահպանվում են նախորդ փուլում մշակված մոտեցումները, սակայն սկսում է ընդլայնվել օտարման պրոբլեմատիկան:⁷ Հենց այդ շրջանում տեղի է ունենում

¹ Фейербах Л. Избранные философские произведения. В т.2. Т.1 – М.: Госполитиздат, 1955.

² Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года; Маркс К. Сочинения, т.42. – М.: Политизжат, 1974, с.41-174; Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М.: Гос. Изд-во политич. лит-ры, 1956; Маркс К. Капитал: Критика политической экономии. – М.: Политиздат, 1962 и др.

³ Хайдеггер М. Бытие и время. Харьков: Фолио, 2003; Хайдеггер М. Время и бытие: Статья и выступления. – М.: Республика, 1993; Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., Политиздат, 1991; Ясперс К. Куда движется ФРГ? Факты. Опасности. Шансы. – М., Международные отношения, 1969; Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. – М., Республика, 2000; Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. В кн.: Сумерки богов. М., Политиздат, 1990; Камю А. Миф о Сизифе; Бунтарь. – Минск: ООО “Попурри”, 2000.

⁴ Лукач Д. Молодой Гегель и проблемы капиталистического общества. – М.: Наука, 1987.

⁵ Адорно Т., Хорхаймер М. Диалектика просвещения. – М., Наука, 1997; Маркузе Г. Одномерный человек: О идеологии высокоразвитого индустриального общества. - М.: “Relf-Book”, 1994; Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990; Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1990.

⁶ Батищев Г.С. Деятельная сущность человека как философский принцип. – В сб. Принципы человека в современной философии. – М.: Наука, 1969; Давыдов Ю.Н. Труд и свобода. – М., 1962; Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. – М., Политиздат, 1984; Ойзерман Т.И. Проблема отчуждения и буржуазная легенда о марксизме. М.: Знание, 1965; Огурцов А.П. Отчуждение и человек. – Человек, творчество, наука. – М., 1967; Ситников Э.М. Проблемы отчуждения в буржуазной философии и фальсификаторы марксизма. – М., 1962; Погосян В.А. Проблема отчуждения в “Феноменологии духа” Гегеля. Ереван: изд-во АН Арм ССР, 1973; Навасардян Р.Г. Формирование марксистской концепции человека (начальный период). – Еր., Изд. АН АрмССР, 1976.

⁷ Левада Ю. Отношение населения к бюрократии. – Вопросы экономики, 1989, № 12; Бузгалин А.В. По ту сторону отчуждения. – М., 1990; Поцелуев С.П., Д.Лукач. О становлении гегелевской концепции отчуждения и позиция Ю.Хабермаса. – Историко-философский ежегодник. – М.: Наука, 1992; Лапин Н.И. Тяжкие годы России (Перелом истории, кризис, ценности,

շեշտադրումների փոփոխություն՝ անցում սոցիալիզմի պայմաններում աշխատանքի օտարման ուսումնասիրությանը, ընդհուպ մինչև ճանաչումը, թե սոցիալիզմի օրոք ևս օտարումն ունի օրինաչափ բնույթ, իսկ «պերեստրոյկան» դրա քաղաքական ախտորոշման առանձնահատուկ փորձերից է:¹

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հետխորհրդային տարածքում ձևավորվեցին սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական, իրավական և մշակութային որակապես նոր պայմաններ: Այդ տարիներին և 21-րդ դարի առաջին տասնամյակում օտարման պրոբլեմը շարունակեց մնալ փիլիսոփայական ուսումնասիրությունների կենտրոնում: Օտարմանը նվիրված հետազոտությունների այդ նոր փուլի առանձնահատկությունը, նախնական մեթոդաբանական պյուրալիզմն է:²

Ինչ վերաբերում է օտարման թեման արձարծող այն աշխատանքներին, որոնցում համատեղվում են սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական մոտեցումները, հիշատակության արժանի են հատկապես Տ.Ի.Չաւալավսկայայի, Ժ.Տ.Տոշենկոյի, Յու.Ա.Լևադայի, Ն.Ֆ.Նաումովայի, Ն.Մ.Ռիմաշևսկայայի, Վ.Է.Բոյկովի, Գ.Ա.Պողոսյանի և մյուսների աշխատանքները:³ Նկատենք, որ ներկա աշխատանքում ևս համատեղված են սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական մոտեցումները, սակայն համատեղված այնպես, որ ոչ միայն չեն հակասում մեկը մյուսին, այլև փոխադարձաբար լրացնում և հարստացնում են մինյանց: Օտարման պրոբլեմը քննարկումը հետխորհրդային հասարակության անոնհականացման դիրքերից բնորոշ է որոշ քրեագիտական աշխատանքներին:⁴

Չնայած ԱՊՀ երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում, օտարման ֆենոմենի նկատմամբ աճող հետաքրքրությանը և այդ ասպարեզում հայ հետազոտողների որոշ ձեռքբերումներին, այնուամենայնիվ օտարման հիմնախնդիրը դեռևս չի դարձել սոցիալ-փիլիսոփայական համալիր ուսումնասիրության առարկա: Նախնական, հավուր պատշաճի պարզաբանված չէ հետխորհրդային փոխակերպումների մեջ օտարման տեղի, ինչպես նաև օտարման՝ որպես փիլիսոփայական կատեգորիայի կարգավիճակի պրոբլեմը: Սակայ են «բարեփոխումների» սոցիալական հետևանքների՝ համատարած աղքատության, սոցիալական կառուցվածքի մարդինալացման, հասարակական կյանքի անոնհականացման և օտարման փոխադարձ կապի մերոդարձանական հարցերին նվիրված սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները: Լուծնան կարուտ է նաև օտարման մեղմացման ուղիների հարցը: Վերջապես, չպարզված են մնում փոխակերպումների բարդ ու հակասական գործընթացների վրա օտարման ազդեցության հնարավորությունների և սահմանների վերաբերյալ հարցերը:

Վերոնշյալները, ամբողջությամբ վերցրած, ներկայացնում են գիտական լուրջ պրոբլեմ, որն առանձնահատուկ ուսումնասիրություն է պահանջում՝ որոշարկելով սույն ատենախոսության թեման՝ *Օտարումը հետխորհրդային հայ հասարակության մեջ (սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծություն)*:

Ուսումնասիրության օրենքության մասին են հանդիսանում օտարման՝ որպես սոցիալական ֆենոմենի եռույնը և հատկանիշները:

Ուսումնասիրության առարկան՝ մարդու սոցիալական գոյությունից իր եռթյան օտարման առանձնահատկություններն ու պատճառներն են:

перспективы). – Мир России, 1992, № 1; Фетисов Э.Н. Отчуждение: методология, методика и практика проблемы. – СОЦИС, 1990, № 10.

¹ Батищев Г.С. Отчуждение и пути его ослабления в условиях перестройки. – Философские науки, 1990, № 12; Кальной И.И. Отчуждение: истоки и современность. – Симферополь, 1990; Яковлев А.Н. Муки прочтения бытия. Перестройка: надежды и реальности. – М.: Новости, 1991; Чугунов С.Н., Новикова М.В. Отчуждение как социокультурный феномен. – Философские науки, 1991, № 10.

² Харламов А.В. Отчуждение человека в западноевропейской культуре (опыт социокультурного анализа постмодерна). – В сб.: Чуждо Чужое – Наше. Наблюдение к проблеме взаимодействия культур. – Новосибирск, 2000; Шихаде М.Ш. Проблема морального отчуждения в философии Сартра и Камю. Текст: автореф. дис. канд. философ. наук. – М., 1991; Шугуров М.В. Человек в опыте отчуждения: герменевтико-феноменологический подход. Текст: автореф. дис. канд. философ. наук. – Саратов, 2000; Кортунова Л.Л. Проблема человеческой индивидуальности в мире отчуждения (Взгляды представителей гуманистической психологии в контексте основ этико-философских подходов). – Текст: автореф. дис. канд. философ. наук. – М., 1997.

³ Заславская Т.И. Социальная трансформация российского общества: деятельно-структурная концепция. – М., Наука, 2002; Тощенко Ж.Т. Парадоксальный человек. – 2-е изд. перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008; Левада Ю.А. Ищем человека. Социологические очерки. 200-2005, М.: Новое издательство, 2006; Наумова Н.Ф. Рецидивирующая модернизация в России: беда, вина, ресурс человечества? – М.: Эдиториал УРСС, 1999; Римашевская Н.М. Бедность и маргинализация населения (социальное дно). – СОЦИС, 2004, № 4; Бойков В.Э. Государство и гражданское общество в тисках взаимного отчуждения. – Социология власти, 2009, № 5; Պողոսյան Գ.Ա. Արդի հայ հասարակությունը 21-րդ դարակարգին: Եր., Լուսարաց, 2006:

⁴ Дубовцев В.А. Эволюция идеи отчуждения в европейской мысли в контексте проблематики преступности и зла. – Философия и общество. – 2007, № 1; Розов Н.С. Сущность криминализации общества и государства: отчуждение ценностей или утверждение господства. – Философия и общество. – 2007, № 1.

Հիմնական նպատակը և խնդիրները:

Հետազոտության հիմնական նպատակն է՝ ուսումնասիրել, թե ժամանակակից հետխորհրդային հայ հասարակությունում արդիականացումը ինչ դեր է խաղում մարդու օտարման ֆենոմենի պատմական էվոլյուցիայի մեջ: Այդ նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները.

- ուսումնասիրել օտարման հիմնական հայեցակարգերի ծագումնաբանությունը և զարգացումը դասական և հետդասական փիլիսոփայության մեջ,
- հիմնավորել արդիականացնան դիսկուրսի ընտրությունը՝ որպես հետխորհրդային փոխակերպումների պայմաններում օտարման պրոբլեմատիկայի սոցիալ-փիլիսոփայական ուսումնասիրության առավել արդյունավետ հետազոտական ռազմավարություն,
- հիմնավորել և մշակել արդիականացման գործընթացների ուսումնասիրության հասկացական ապարատը,
- բացահայտել և քննադատորեն վերլուծել Հայաստանում սեփականաշնորհման «ցնցումնաբուժության» նորելի կիրաօնան պրակտիկայի դերն ու նշանակությունը՝ օտարման սոցիալ-տնտեսական ձևերի կազմավորման գործում,
- վերլուծել նոմենկլատուրային-օլիգարխիական կապիտալի ծագումնաբանությունը և զարգացումը Հայաստանում՝ սոցիալ-տնտեսական կյանքից գյուղացիական բնակչության, մանր ու միջին ձեռնարկատերերի օտարման համատեքստում,
- հետազորել զանգվածային հայի օտարվածության նորելը՝ նրա բնույթի և առանձնահատկությունների վերլուծության հիման վրա,
- հայ հասարակությունից իշխանության, նրա հիմնական ինստիտուտների օտարացնան հիման վրա մեկնաբանել համակարգային օտարման ֆենոմենը,
- բացահայտել կուսակցական օտարման բնորոշ գծերը և առանձնահատկությունը՝ որպես հասարակական խմբերի շահերի մեխանիզմը ձևաբեկող գործոն,
- հետազորել Հայաստանում ընտրությունների և կամարտահայտության իրավունքի՝ որպես իշխանափոխության մեխանիզմի անարդյունավետության, կամ, որ նույն է, այդ իրավունքից օտարման սոցիոլոգիական պատճառները,
- վերլուծել Հայաստանում քաղաքական կոռուպցիայի բնորոշ գծերը և առանձնահատկությունը՝ որպես քաղաքական օտարման առավել զարգացած ձև,
- հիմնավորել Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մորելի մշակման անհրաժեշտությունը՝ որպես համակարգային օտարման աստիճանական հաղթահարման առաջատար գործոն և գործողության ռազմավարական ծրագիր,
- ճշգրտել և զարգացնել սոցիալական արդարության, «արդար զարգացման» վերաբերյալ հայեցակարգային պատկերացումները, դրա հիման վրա մշակել արդարության առավել ակտուալ ընթացում՝ որպես Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մորելի անհրաժեշտ քաղադրիչ,
- բացահայտել Հայաստանում մասնակցային ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարները՝ պետություն-հասարակություն փոխօտարվածության հաղթահարման հնարավորությունների համատեքստում,
- հետազորել ակտիվ ազգային երկխոսության՝ որպես Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մորելի համաժողովրդական քննարկման կարևոր մեխանիզմի դերն ու նշանակությունը:

Ստենախոսության գիտական նորույթը:

Ստենախոսության կարևոր գիտական նորույթն այն է, որ հայրենական արդի սոցիալական փիլիսոփայության մեջ առաջին անգամ փորձ է արվել համակարգել օտարման դասական և հետդասական հիմնական հայեցակարգերը: Ցույց է տրվել, որ օտարումը, որպես սոցիալական ֆենոմեն, ծագել է օտարման հասկացությունից և կատեգորիայից շատ առաջ, իսկ նրա հայեցակարգային ընթացումը՝ ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը, որն այդպես էլ ամբողջական տեսության կերպարանք չի ընդունել: Օտարման որպես փիլիսոփայական կատեգորիայի ձևակորումը տեղի է ունեցել միայն գերմանական դասական փիլիսոփայության շրջանակներում: Նորագույն ժամանակներում, չնայած օտարման տարատեսակ մեկնաբանությունների ածին, այնուամենայնիվ հետդասական փիլիսոփայության մեջ պահպանվել են նրա դասական ընթացումնան հիմնական հայեցակարգային տարրերը:

Գիտատեսական նորույթի արժեք ունի արդիականացման հետազոտական դիսկուրսի ընտրությունը, որի իրականացումը հնարավոր է դարձել Հայաստանում օտարման հետխորհրդային դրսերումների կիրառական սոցիոլոգիական մակարդակից անցում կատարել սոցիալական զարգացման հակասական միտունների փիլիսոփայական ընդհանրացման

մակարդակ: Սոցիոլոգիական մոտեցումը թույլ է տվել բացահայտել օտարման կոնկրետ դրսևորումները հետխորհրդային հայ իրականության մեջ, իսկ սոցիալ-փիլիսոփայական մոտեցումը՝ դրանք ընդհանրացնելով, օտարումը բնութագրել որպես ժամանակակից հայկական իրականության անկապտելի գիծ: Ինքը օտարում հասկացությունը, նրա հետազոտական կիրառումը թույլ է տվել իմաստավորել, թե վերջին տասնամյակների ընթացքում ինչ գործընթացներ են տեղի ունեցել հայ հասարակության մեջ: Դա ատենախոսին թույլ է տվել հայ հասարակությունը բնութագրել որպես պառակտված և օտարված հասարակություն:

Հայաստանում օտարման բարդ ու հակասական գործընթացների ուսումնասիրության կոնցեպտուալացման, հասկացական ապարատի հստակեցման նպատակով գիտական շրջանառության մեջ են դրվել հայրենական սոցիալական փիլիսոփայության համար համեմատականորեն նոր այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսին են «բիֆուրկացիան», «քաղաքական կոռուպցիան», «հիշանության ուղղահայացը», «կլինտելիզմը», «սոցիալական արդարությունը», «արդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելը»:

Մեզանում իրականացված տնտեսական բարեփոխումների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունը ակնառու կերպով ցույց է տվել, որ Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական օտարման նոր ձևերը հանդիսանում են, նախ՝ սեփականության, բաշխման, փոխանակման և սպառման հարաբերություններում կատարված էական փոփոխությունների օրինաչափական արդյունքը: Երրորդ, սեփականաշնորհման «ցնցումնաբրուժության» քաղաքականությունը բնութագրվել է որպես Հայաստանում տնտեսության և քաղաքականության օլիգարխիականացման, բիզնեսի և իշխանության սերտաճման սկզբնական փուլը: Երրորդ, սեփականաշնորհման սոցիալական հետևանքների ուսումնասիրության դիմուրսի շրջանակներում հստակեցվել են «մարգինալացում», «անոնմիա», «ֆրուստրացիա» հասկացությունները, որոնք ընդլայնել են մեր փիլիսոփայական պատկերացումներն օտարման գործընթացների որոշ սոցիոլոգիական մեխանիզմների մասին:

Ուսումնասիրության կարևոր գիտատեսական նորույթներից է հետխորհրդային Հայաստանում վաղ ավատատիրությունը հիշեցնող հարաբերությունների «վերածննդի» ֆենոմենի մանրանասն վերլուծությունը: Դրա հիմնական պատճառը դիտվում է սեփականության այնպիսի տիպի ձևավորման մեջ, որը դեռևս ազատ չէ իշխանությունից, ավելի ճգրիտ՝ սերտաճման մեջ: Այդ երևույթը մեկնաբանելու համար նպատակահարմար ենք համարել դիմել ոչ թե արևամտյան տրանզիտոլոգիային /անցումագիտությանը/, որը հետխորհրդային տարածքում պարզապես «չի աշխատում», այլ նեոպատրիմոնիալիզմի հայցակարգի այն տարբերակին, որը զարգացնում է ռուս-ամերիկյան սոցիոլոգ, սոցիալական փիլիսոփա Գ.Ներլուգյանը: Դա մեզ թույլ է տվել Հայաստանի կառավարման համակարգը բնութագրել որպես կառավարման այնպիսի ձև, որը հենվում է առավելապես «ընտանիքի» և կլանային-կորպորատիվ կառույցների շահերը սպասարկող պետական հնատիտուտների վրա:

Աշխատանքի նորույթներից է նաև իշխանությունից և քաղաքացիական հասարակությունից օտարված զանգվածային հայի մոդելը մշակելու փորձը: Աստենախոսի համար սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծության օբյեկտ են դարձել ոչ թե անձնավորության կողմնորոշումների այն մոդելները, որոնք եղել և մնացել են միայն իդեալական նախագծեր կամ զուտ տրամաբանական կառույցներ՝ ստեղծված վերացական և ամեն ինչ ռացիոնալացնող մտքի կողմից, այլ հենց այն մոդելները, որոնք օրգանապես միավորում են փիլիսոփայական տեսությունը և ամենօրյա սոցիալական արակտիկան, մարմնավորում Հայաստանում տիրող իրադրության սոցիալական և քաղաքական առանձնահատկությունները, որա մեջ ներառնված կոնկրետ անհատների վարքի առավել տիպական ձևերը: Հայրենական սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական գրականության մեջ ինքնին նորույթ է իշխանությունից հայ հասարակության, սոցիալական խմբերի և խավերի, անհատների համակարգային օտարվածության ֆենոմենի վերլուծությունը: Աշխատանքում Հայաստանի իշխանական համակարգը բնութագրվում է որպես ավտորիտար քաղաքական և պետական վարչակարգի այնպիսի տիպ կամ մոդել, որտեղ պետությունը կառավարում են իշխանության և ռեսուլտմերի համար իրար հետ պայքարող նոմենկլատուրային-օլիգարխիական խմբերը, իսկ ողջ իշխանությունը կենտրոնացված է նախագահական հնատիտուտի մեջ, որն էլ հնարավոր է դարձել քաղաքական նրգակցության սահմանափակումը և տեղեկատվական դաշտի նկատմամբ գորեթ լիակատար վերահսկողության հաստատումը, հասարակական նախաձեռնությունների սահմանափակումը: Դա հանգեցրել է նրան, որ հետխորհրդային հայ հասարակությունը, փաստորեն, զրկվել է իշխանությունների գործունեությունը վերահսկելու հնարավորությունից: Հենց այդ պատճառով, Հայաստանում մարդկային զանգվածների օտարումը իշխանությունից, նրա ինստիտուտներից և դրանց գլուխը

կանգնած պաշտոնատար անձանցից՝ ձեռք է բերել համակարգային բնույթ: Դա հաստատվում է սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքներով:

Նորույթի համականիշներ է բովանդակում կուսակցական օտարման հիմնական պատճառների և դրանց վերարտադրության քաղաքական մեխանիզմների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունը: Մերոդաբանական այդ դիրքերից կուսակցական օտարումը բնութագրվում է որպես հայ հասարակության տարբեր խմբերի, դասակարգերի շահերի ներկայացուցության քաղաքական մեխանիզմի ձևաբեկման և ներկուսակցական ժողովրդավարության բացակայության, ինչպես նաև կուսակցությունների բյուրոկրատացման խտացված արտահայտություն: Այդ գործընթացն այնքան է խորացել, որ կազմալուծել է հայ հասարակության կոտորակված խմբերի շահերի ներկայացուցության, համախմբման մեխանիզմները, ինչը, փիլիսոփայական լեզվով ասած, հանգեցրել է կուսակցությունների, այսպես ասած, ապասոցիալականացմանը: Դա կուսակցական օտարման ազգային առանձնահատկություններից է:

Կուսակցական օտարման համատեքստում հետազոտվել են ընտրությունների և կամարտահայտության իրավունքի՝ որպես իշխանափոխության, իշխանության նկատմամբ հասարակական վերահսկողության մեխանիզմի ձևաբեկման և անգործունակության հիմնական պատճառները: Որքան էլ առերևույթ տարինաստ թվա, Հայաստանի քաղաքացիները գալիս են ընտրատեղամասեր ոչ այնքան իրենց քաղաքական կամքն արտահայտելու, որքան իրենց փոխարեն կատարված ընտրությունը հաստատելու: Հայաստանի օլիգարխիական, կլանային-հայրենակցական քաղաքական համակարգը, զանգվածային հայի ընտրադրավունքը ձևականորեն ընդունելու քողի տակ, փաստորեն հաստատում է նրա ինքնատարումը «սեփական ընտրածայնից», ինչպես նաև ընտրական գործընթացներից: Եվս մեկ անգան դա հաստատում է Հայաստանում «կառավարվող ժողովրդավարության» ներ ընտրախավային բնույթը, որի պայմաններում ընտրազանգվածի վարքը դարձել է համապարփակ քաղաքական ձեռնածությունների պասիվ օբյեկտ:

Ուսումնասիրության գիտատեսական նորույթներից մեկն էլ այն է, որ առաջին անգամ հայրենական սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական գրականության մեջ քաղաքական կոռուպցիան բնութագրվել է որպես Հայաստանի ավտորիտար, նոմենկլատուրային-օլիգարխիական վարչակարգի համակարգակազմավորիչ տարր, ռեսուրսների, ռենտայի և սոցիալական դիրքերի վերաբաշխման մեխանիզմ, հետևաբար նաև՝ քաղաքական օտարման առավել զարգացած ձև:

Մեր կողմից անցելացված սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունը ակնառու կերպով ցույց է տվել, որ հարկավոր է մշակել քաղաքական կոռուպցիայի հաղթահարման առաջնահերթ ուղղություններ, սոցիալական տեխնոլոգիաներ՝ հասարակական զարգացման բոլոր մակարդակներում և հայ հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում: Դա հնարավորությունն ընձեռում է ատենախոսի կողմից մշակված Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելը կամ նախագիծը:

Վերլուծելով Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամից դուրս գալու համակարգային օտարման հաղթահարման «հնարավորությունների միջանցքները», առաջին անգամ մշակվել և առաջադրվել է Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելը՝ որպես համակարգային օտարման հաղթահարման առաջատար գործոն և գործողության ծրագիր: Վերջինս կողմնորոշված է դեպի ժողովրդավարության, սոցիալական արդարության և հայրենասիրության արժեքները, մատնանշում է նախագծի իրականացման գործում ազգային պետության կարևոր դերակատարությունը, ինչը և մեզ թույլ է տվել այն անվանել Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդել: Ազգային այդ մոդելի ժողովրդավարական բնույթը մատնանշում է դեմոկրատիզմի և սոցիալական արդարության արժեքների՝ որպես պետական իշխանության բովանդակային կողմնորոշումների դերն ու նշանակությունը: Առաջին անգամ հայրենական սոցիալ-փիլիսոփայական գրականության մեջ մշակվել է սոցիալական արդարության, «արդար զարգացման» հայեցակարգային նոր ըմբռնումը: Այն հենքում է անապահով խավերին պետական երաշխիքների տրամադրելու, ակտիվ և ձեռներեց քաղաքացիներին՝ պետական աջակցություն ցույց տալու, հարուստների սոցիալական պատասխանատվության, ինչպես նաև սոցիալական համերաշխության սկզբունքների վրա:

Հանակարգային ուսումնասիրության շնորհիվ բացահայտվել են Հայաստանում մասնակցային ժողովրդավարության ինստիտուտների զարգացման հիմնախնդիրները, գործուները և կատարելագործման ուղիները՝ դրանց հստակեցման գործում կարևորելով «ազգային ակտիվ երկխոսության» հայեցակարգի դերն ու նշանակությունը: Ազգային երկխոսության՝ որպես բննարկվող ազգային նորելի լեզվի համար ազգային մասնակցության կարևոր տարրի նշանակությունը, որը որոշելու է նրա

հետ կապված խնդիրների լուծման հաջողությունը կամ ձախողումը, թույլ է տալիս ներկայիս բախտորոշ հանգրվանը բնորոշել որպես Հայաստանի ազգային-ժողովրդավարական վերարդիկանացում՝ ազգային երկխոսության հիման վրա:

Ատենախոսության տեսական աղբյուրները և ներողաբանական հիմունքները:

Ատենախոսության տեսական աղբյուրները կազմում են, առաջին հերթին, նոր ժամանակների փիլիսոփայության դասականների (Հորսից մինչև Շեգել և Ֆոյերբախ) աշխատությունները: Երկրորդը, Կ.Մարքսի աշխատություններն են (առավելապես վաղ շրջանի), որոնցում զարգացված օտարման տեսությունը մեծապես ազդել է հետդասական փիլիսոփայության մեջ օտարման նոր հայեցակարգերի ձևավորման վրա: Դա առաջին հերթին վերաբերում է, էկզիստենցիալիստների, ինչպես նաև ֆրանկֆուլության դպրոցի ներկայացուցիչների, արևատյան սոցիոլոգների աշխատություններին: Երրորդը, խորհրդային փիլիսոփաների տեսական աշխատանքներն ու հրապարակումներն են, որոնք անմիջականորեն նվիրված են օտարման հիմնախնդրի պատմափիլիսոփայական և սոցիալական ասպեկտների ուսումնասիրությանը:

Վերջապես, ատենախոսության տեսական աղբյուրներից են նաև հետխորհրդային փիլիսոփաների և սոցիոլոգների աշխատանքները, որոնք նվիրված են ժամանակակից փոխակերպվող հետխորհրդային հասարակության մեջ օտարման աճի միտունների ուսումնասիրությանը: Հետազոտության մեթոդաբանական հիմունքների մեջ զուգորդվել են մի շարք տեսական մոտեցումներ և սկզբունքներ, այդ թվում՝ գաղափարների ժառանգորդման և պատմականության սկզբունքները, պատմության դիալեկտիկական ընկալումը, համեմատական ու համակարգային մոտեցումները: Կիրառվել են ընդհանուր գիտական և հատուկ գիտական մեթոդներ՝ համանանալության և համադրման, ինչպես նաև փաստերի ու տվյալների սոցիոլոգիական վերլուծության մեթոդները:

Ատենախոսության տեսական և գործնական նշանակությունը:

Ուսումնասիրության տեսական նշանակությունը: Ուսումնասիրության ընթացքում ձևակերպված գաղափարներն ու եզրահանգումները կարող են օգտագործվել գիտահետազոտական, դասախոսական և փորձագիտական գործունեության ընթացքում: Ուսումնասիրությունը տեսական նշանակություն ունի հետխորհրդային երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանում օտարման գործընթացների եռթյան և առանձնահատկությունների մասին սոցիալ-փիլիսոփայական գիտելիքի ընդլայնման առումով: Այն կարող է մեթոդաբանական հիմք ծառայել օտարման ձևերի և մեխանիզմների հետագա ուսումնասիրության համար:

Ատենախոսության հիմնական գաղափարներն ու եզրակացությունները կարող են ազդակել հայրենական սոցիալական փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, սոցիալական հոգեբանության և քաղաքագիտության զարգացմանը: Ավելին, կարող են հիմք ծառայել ժամանակակից սոցիալական փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի հետագա սերտացման համար և օգտագործվել օտարման հիմնախնդրի վերաբերյալ համալիր ուսումնասիրություններ կատարելիս:

Ուսումնասիրության կիրառական նշանակությունը: Ատենախոսության դրույթները կարող են կիրառվել Հայաստանի զարգացման առաջնահերթությունների՝ գիտականորեն հիմնավորված ծրագրերի մշակման համար:

Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են օգտագործվել նաև սոցիալական փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, քաղաքագիտության և մշակութաբանության դասընթացների, ինչպես նաև օտարման պրոբլեմատիկայով հատուկ դասընթացների մշակման ոլորտներում: Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են կիրառվել նաև սոցիալական կանխատեսումների և նախագծերի փորձաքննության բնագավառում: Վերջապես, կարող են կիրառվել նաև սոցիալական կառավարման ոլորտում՝ ճգնաժամային իրավիճակների մոդելավորման նպատակով:

Առաջարկվում է Հայաստանի կուսակցություններին, հասարակական կազմակերպություններին, ինչպես նաև պետական կառավարման մարմիններին՝ Հայաստանում, ինչպես նաև արտերկրություն՝ ժամանակակից իրադրությունը գնահատելիս լայնորեն օգտագործել ատենախոսության նյութերը: Դա անհրաժեշտ է Հայաստանում համակարգային օտարման աճին հակազդող կոնկրետ կառավարչական ռազմավարություններ մշակելու, ինչպես նաև գլոբալացման պայմաններում Հայաստանի տեղում ու դերը որոշարկելու համար:

Ատենախոսության փորձաքննությունը:

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում: Ատենախոսությունը քննարկվել և պաշտպանության երաշխավորվել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում:

Ատենախոսության հիմնական գաղափարներն ու եզրահանգումները քննարկվել են ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի փիլիսոփայության բաժնում, ՀՀ ԳԱԱ

Գիտակրթական միջազգային կենտրոնի փիլիսոփայության ամբիոնի ընդլայնված նիստում և հեղինակի՝ մի շարք միջազգային գիտաժողովներում կարդացած գեկուցումներում:

Ատենախոսության հիմնական բովանդակությունը շարութրված է հեղինակի երկու մենագրություններում և տասնյակի հասնող գիտական հոդվածներում, որոնք երաշխավորված են ԲՈՅ-ի կողմից՝ արդյունքների հրապարակման արտոնությամբ օժտված գիտական ամսագրերում:

Ատենախոսության կառուցվածքը և ծավալը:

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, ութ ենթագլուխներից, եզրակացություններից, մեջբերված և հղված գրականության ցանկից, որը ներառում է 199 աշխատանք: Յուրաքանչյուր գլուխն ավարտվում է ամփոփումով, որը բովանդակում է հիմնական եզրահանգումները: Ատենախոսության ընդիհանուր ծավալը 287 էշ է:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՊՈՏ ԲՈՎԱԼՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածության մեջ հիմնավորվում են հետազոտվող թեմայի արդիկանությունն ու հրատապությունը, ցույց է տրվում դրա մշակվածության աստիճանը, ձևակերպվում են հետազոտության նպատակը, խնդիրները և մեթոդաբանական սկզբունքները, ներկայացվում է ատենախոսության գիտական նորությը, թեմայի ուսումնասիրության տեսական և գործնական նշանակությունը:

Առաջին գլխում՝ «**ՕԾՐՄԱՍ ՅԻՄԱԿԱՎ ՅԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԵՏՂԱՍՍԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ»**, ներկայացվում են Թ. Չորսի, Ժ.-Ժ. Ռուսոյի, Ի. Կանտի, Ի. Գ. Ֆիշտեհի, Գ. Յեգելի, Կ. Մարքսի, Մ. Չայլդեգերի, Կ. Յասպերսի, Ժ.-Պ. Սարտրի և Ա. Կամյուի օտարման հայեցակարգերը:

Առաջին ենթագլխում՝ «**ՕՌԱՐՄԱՆ ԻԻՄՆԱԽՄԴԻՋԾ ԱՆԽԱՄԱՐՔՍՅԱՄ ՎԻԼԻԽՈՎԻԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**» ներկայացվում է օտարման խնդրակարգը, որը ներառում է օտարման ծագման, գործառնության և վերառնան հիմնահարցեր:

Յիմնավորվում է, որ օտարման հասկացությունը սկսել է ձևակորպել ոչ թե վերացական, իդեալիստական, այլ պետության և սեփականության քաղաքական հիմնախնդիրների ուսումնասիրության հիմքի վրա՝ 17-18-րդ դարերի ֆրանսիական մատերիալիստ վիլխովիաների և «Յասարակական դաշինքի» ուսումնքի տեսաբանների աշխատություններում:

Անգլիացի ականավոր վիլխովիա Թ. Չորսն իր «Լևիթանում» (1651) «օտարում» հասկացությունն օգտագործում է պետության ծագման մեխանիզմը բացատրելու համար: Պետությունը, նրա կարծիքով, մարդկանց կողմից իրենց բացարձակ ազատությունը, բացարձակ իրավունքները կամավոր կերպով օտարելու արդյունքն է: Իրավունքների օտարումը ի օգուտ պետության համարվում է բարիք, քանի որ դա ապահովում է մարդկանց անվտանգությունը: Յետևաբար, Թ. Չորսի կողմից օտարման երևույթի գնահատականի մեջ բացակայում են բացասական մոտեցման տարրերը, չկա այդ երևույթի դատապարտումը, քանի որ պետությանը ենթարկվելը ճանաչվում է որպես համապարտադիր պահանջ:¹

Ժ.-Ժ. Ռուսոն և գոնում էր, որ սոցիալական հաստատությունների ծագման մեխանիզմը (ինչպես և Յորսի հայացքներում) ունի կամավոր բնույթ: Նա ևս պահանջում էր, որպեսզի յուրաքանչյուր ոք իր իրավունքները հանձնի հասարակությանը՝ դառնալով նրա անբաժան մասը, քանի որ միայն այդ եղանակով կարելի է մարդու ազատության պահանջմունքը համատեղել սոցիալական համակեցության պահանջների հետ: Այդ տեսանկյունից եսամոլ անհատի ինքնակամությունը Ռուսոն գնահատում է որպես «ցնորված բանականություն»: Նա կամքն անազատ է համարում, քանի դեռ այն բանական չէ: Յասարակական դաշինքի վրա հիմնված պետությունը կազմակերպվում է, եթե չկա սոցիալական բանականության և կամքի միասնություն: Միաժամանակ, ի տարբերություն Յորսի, Ռուսոն հստակ արտահայտում է իր բացասական վերաբերնունքը օտարման նկատմամբ: Իր ժամանակի վաղ բուրժուական հասարակությունը բնութագրել է որպես օտարված այն իմաստով, որ մարդիկ ստեղծելով սեփականություն, իրենց դարձրին դժբախտ: Նա նշում է, որ ժողովուրդներն իրենց կառավարիչներին օժտել են իրավական լիազորություններով՝ իրենց ազատությունը պաշտպանելու, այլ ոչ թե ստրկացնելու համար:² Այլ խոսքերով՝ իշխանության չարաշահման դեպքում, իշխանությունը միայն ձևականորեն է հենվում օրենքների վրա, իսկ իրականում դրանք ծառայեցնում է իր լիազորությունների բացարձականացմանը: Ակներև է, որ ի տարբերություն Յորսի, նրա մոտ օտարման գործընթացների ոլորտն անհամենատ լայն է: Սոցիալական հաստատությունները (առաջին հերթին պետությունը, կրոնը, քարոյականությունը և այլն), առանձնանում են մարդկանցից, ձեռք են բերուն ինքնուրույնություն և կարող են իրենց տիրապետությունը հաստատել դրանք ստեղծող մարդկանց վրա: Ռուսոն նման իրավիճակի եական պատճառը տեսնում է նաև սկսվող սեփականության ինստիտուտի ծագման և դրա հետ կապված մարդկային անհավասարության (այդ բվում և քաղաքական) աճի մեջ: Օտարման հաղթահարման համար առաջադրում է երեք պայման: Նախ՝ սոցիալական հավասարություն: Ի դեպ Ռուսոն դեմ չէ մասնավոր սեփականությանը, նա դեմ է բարիքների անհավասար բաշխմանը: Երկրորդ, հասարակության քաղաքական միասնություն, որին հասնելու համար կարելի է դիմել անգամ հարկադրամքի: Երրորդ՝ ըստ Ռուսոյի, քաղաքական օտարման հաղթահարման ուղին՝ անմիջական (հանրաքեական) ժողովրդավարության պետական ձևերի հաստատումն է, որը, նրա կարծիքով, ունակ է անհատին վերադարձնելու սկզբնականապես իրեն պատկանող իշխանական գործառույթները: Այլ խոսքերով, նա առաջադրում է ժողովողի ուղղակի կառավարման սկզբունքը, որը հիմնավորում է հետևյալ

¹ Գօճս Տ. Լևիաֆան. Իշբ. պրոյց. 2 շ. տ. 2, մ., 1991.

² Նույն տեղում, էջ 92:

կերպ՝ ընդհանուր կամքն անբաժան և անօտարելի է, որի պատճառով ընդհանուր կամքը չի կարելի պատվիրակել ինչ-որ մեկին՝ առանց օտարման: Ժողովորդը չպետք է օրենսդրական իշխանությունը հանձնի անհատին կամ խմբին, որոնք հետապնդում են միայն սեփական շահեր:

19-րդ դարում օտարման պրոբլեմը ակտիվորեն մշակվել է գերմանական դասական փիլիսոփայության ներկայացուցիչներ Ի.Կանտի, Ի.Գ.Ֆիխտեի, Ֆ.Վ.Շելինգի և, հատկապես, Գ.Ֆ.Վ.Շեֆելի կողմից: Յանձնարեղ Կանտն օտարումը քննարկել է որպես իմացաբանական պրոբլեմ: Օրյեկտիվ ռեալությունը «ինքնին իր» է, որն անձանաչելի է: Ինքը մարդը, իր երևակայության ուժով ստեղծում է ճանաչելի աշխարհն՝ «իրն իր համար», որը համարժեք չէ օբյեկտիվ աշխարհին: Արտաքին՝ մարդու կողմից արարված աշխարհը հակադրվում է մարդուն՝ որպես նրա իսկ սեփական ոգու օտարված գործունեության արդյունք: Ըստ Կանտի՝ օտարումը հաղթահարվում է ստեղծագործության և իմացության միասնության շնորհիվ:

Օտարման կատեգորիան իր հետագա զարգացումը ստացել է Ֆիխտեի «գիտարանության» մեջ: Օտարումը, ըստ Ֆիխտեի, ենթադրում է իր հաղթահարումը: Ենայիրիկ գիտակցությունը մշակույթի շնորհիվ («ես»-ի և «ոչ ես»-ի փոխհամաձայնեցնան միջոցով) բարձրանում է մինչև զուտ «ես»-ի մակարդակի և գիտակցում է արտաքին աշխարհը ոչ թե որպես օտար ուժ, այլ սեփական ստեղծագործություն (իբրև բացարձակ «ես»-ի ստեղծագործություն):¹

Գերմանական դասական փիլիսոփայության մեջ օտարման կատեգորիան իր զարգացման բարձրակետին է հասել Շեֆելի փիլիսոփայության մեջ: Ըստ Շեֆելի՝ օտարումը բացարձակ գաղափարի այլակեցությունն է: Բացարձակ գաղափարը իրենից «արտազատում» է նյութականը՝ որպես իրեն խորը և հակադիր մի բան, որի զարգացումը բնությունից դեպի հասարակություն և մինչև փիլիսոփայության բարձունքներ, ի վերջո ավարտվում է նրանով, որ վերջնականապես վերառվում է այդ խորը նյութականությունը, առարկայականությունը և բացարձակ գաղափարը ճանաչում է ինքն իրեն: Շեֆելի մոտ օտարումը ծեռք է բերում առարկայացման բնույթ, որը նշանակում է ոգու կողմից սեփական հոգևոր հատկանիշների ժամանակավոր կորուստ: Դա մարդկային կյանքի անբաժան ուղեկիցն է, քանի որ սոցիալական իրականությունը չի կարող գոյություն ունենալ առանց օտարման: Օտարման շնորհիվ Շեֆելը բացատրում է առարկայականության ծագման պատմությունը: Այս առումով ատենախոսը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում Շեֆելի բացարձակ իրեալիզմի վրա: այն, ինչ մեզ ցուցադրում է «Ոգու ֆենոմենոլոգիան» հասկացությունների պատմության միջոցով, այլ բան չէ, քան համբողիանուր գիտակցության պատմությունը, որը «ոգու կյանքի երերացումն» է: Դա ուղղակիորեն մարդու ինքնագիտակցությունը չէ, բայց հանդես է գալիս մարդկային իրողության միջոցով որպես կեցության ինքնագիտակցություն: Իր իսկ՝ Շեֆելի համար խորը է ծգտումը բացարձակ ոգին հանգեցնելու միջիայն մարդկային ոգուն:

Շեֆելն օտարումը նույնացնում է առարկայացման հետ, ինչը նշանակում է բացարձակ ոգու՝ սեփական հոգևոր հատկանիշների ժամանակավոր կորուստ: Օտարումը համարվում է մարդկային կյանքի անբաժան ուղեկիցը: Սոցիալական իրականությունը չի կարող գոյություն ունենալ առանց օտարման, և այն մարդկային գործունեության մշտական ատրիբուտն է, քանի որ վերջինս ունի սոցիալական բնույթը: Շեֆելն օտարումը դիտարկում է բացարձակ գաղափարի լինելիության, շարժման և ինքնաճանաչման գործընթացի համատեքստում: Այլ կերպ ասած, սեփական գործունեության ընթացքում բացարձակ ոգին անխուսափելիորեն օտարվում է իրենից՝ ինքն իրեն ճանաչելու նպատակով: Շեֆելի համար իրականը՝ իր քողարկված և միայն փիլիսոփայությամբ բացահայտվող իմաստով ոչ այլ ինչ է, քան էլության երևութական դրսադրումը: Դրա համար էլ գիտությունը, որը բացահայտում է այդ իրողությունը, կոչվում է ֆենոմենոլոգիա /երևութաբանություն/:

Շեֆելը հանձնարեղ կրահումներ ունի տնտեսական ազատության, տնտեսական օտարման մասին: Դա երևում է ստրուկի և տիրոջ հարաբերության նրա հայտնի օրինակից: Զեկան առումով տերը ազատ է, իսկ ստրուկը՝ ենթարկվում է նրան: Սակայն իրականում տիրոջ կյանքն անհնար է առանց ստրուկի օտարված աշխատանքի: Շետևարար, ոչ ստրուկը, ոչ էլ տերն իրականում ազատ չեն: Շեֆելը նկատում է, որ տերը, որ հակադրված է ստրուկին, իրականում ազատ չէ, քանի որ ողջ հստակությամբ նրա մեջ դեռևս չի տեսնում իրեն: Միայն ստրուկի ազատագրումից հետո է հնարավոր տիրոջ իսկական ազատությունը:² Ըստ Շեֆելի՝ օտարումը վերանվում, հաղթահարվում է ինքնագիտակցության մեջ, եթե ստրուկը գիտակցում է իր էլությունը՝ որպես ազատ էլություն: Ազատության ինքնագիտակցումը որոշում է գործելու կամքը: Ատենախոսության մեջ հատուկ շեշտվում է, որ եթե բացարձակացնենք ինքնագիտակցության դերը իրական

¹ Фихте И. Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение. – М.: Харвест, 2000. – с.770,

² Гегель. Энциклопедия философских наук, т. 3, стр 248.

օտարման հաղթահարման գործում, փորձենք անտեսել Յեգելի «իստորիզմը», ապա դա կարող է հանգեցնել նրա ուսմունքի գործիկացմանը:

Օտարման հակոտնյան Յեգելի համար ազատությունն է, որը ենթադրում է և օտարում, և դրա վերառում: Ըստ Յեգելի՝ ազատությունը ոգու խկական էնթրոպիան է: Սակայն սկզբնապես ոգին ազատությանը իշխում է որպես պոտենցիալ նպատակ:¹ Միայն առարկայականության օտարված ծեր մեջ լինելով և այն վերառելով՝ ոգին կարող է ազատ լինել: «Ոգու հասկացության ողջ զարգացումը միայն ոգու ինքնազատագրումն է առկա կեցության բոլոր ծներից, որոնք չեն համապատասխանում նրա հասկացությանը»:²

Յեգելի բազմաթիվ ստեղծագործություններում հանդիպում ենք կրահումներ մարդկային աշխատանքի դերի ու նշանակության վերաբերյալ: Սակայն Յեգելը «Գիտի և ճանաչում է աշխատանքի միայն մի տեսակ, այն է՝ վերացական-հոգևոր տեսակը»:³ Յեգելի մոտ նյութական գործունեությունը ևս համեմես է գալիս որպես հոգևոր գործունեության տարատեսակություն: Ինչ վերաբերում է օտարման վերառմանը, ապա այն համարվում է հաղթահարված, եթե հաջողվել է այն ճանաչել: Այսինքն՝ օտարման վերառումը տեղի է ունենում գիտակցության մեջ և գիտակցության շնորհիվ: Յետևաբար, Յեգելն օտարումը հանգեցնում է գիտակցության երևույթին, իսկ դրա վերառումը համարում է տեսական քննադատության կարևոր խնդիր:

Օտարման հասկացության փիլիսոփայական ուսումնասիրությունների մեջ իր ուրույն տեղն ունի Լ.Ֆոյերբախի ուսմունքը: Լ.Ֆոյերբախը օտարման հիմնախնդիրը սահմանափակում է կրոնի և սպեկուլյատիվ փիլիսոփայության շրջանակներով: «Քրիստոնեական կրոնի մեջ, - ընդգծում է Ֆոյերբախը, - արտահայտվում է մարդու վերաբերմունքը ինքն իր, կամ ավելի ճիշտ, իր էնթրոպիան նկատմանը, որը նա դիտում է որպես ինչ-որ օտար բան: Աստվածային էնթրոպիոն ոչ այլ ինչ է, քան մարդկային էնթրոպին ..., որը երկրպագվում է որպես օտար, առանձին էնթրոպին»:⁴ Քննադատելով այդ մոտեցումը Կ.Մարքսը նշում է. «Գլխավորը մնում է դեռևս չարված: Այսինքն՝ այն հաճախանքը, որ երկրային հիմքն իրեն առանձնացնում է ինքն իրենից և իրեն տեղափոխում երկինք՝ որպես ինչ-որ ինքնուրույն թագավորություն, որը կարող է բացատրվել միայն երկրային հիմքի հինքնահանատմաբ և ինքնահակասականությանք»:⁵

Ատենախոսության երկրորդ ենթագլուխ՝ «**Օտարման մարքսյան ըմբռնման տեսական մեթոդարանական առանձնահատկությունները**», վերլուծվում է օտարման մարքսյան հայեցակարգը: Ցույց է տրվում, որ Մարքսը օտարումն ընթանի է որպես օբյեկտիվ սոցիալական գործընթաց, այն փոխկապակցելով կապիտալիստական հարաբերությունների հետ: Մարքսը հերքել է Յեգելին ներհատուկ օտարման նույնականացնումը ցանկացած առարկայացման հետ, որը տեղի է ունենում մարդկանց աշխատանքային գործունեության ընթացքում: Ի տարբերություն Յեգելի, նա իդեալականի առարկայացումը, սուբյեկտիվի օբյեկտիվացնումը դիտարկում է որպես մարդու ստեղծագործական մտահղացումների և գաղափարների մարմնավորումը նյութական գործընթացների, առարկաների և իրերի մեջ: Աստենախոսության մեջ ցույց է տրվում, որ օտարման գաղափարը դեռևս առկա է Կ.Մարքսի ամենավաղ շրջանի աշխատության՝ «Դեմոկրիտի բնափիլիսոփայության և Եպիկուրի բնափիլիսոփայության տարբերությունը» (1841) դոկտորական ատենախոսության մեջ: Այստեղ առաջին անգամ Մարքսը կիրառում է ինչպես բուն «օտարում» տերմինը, այնպես էլ այն փոխարինող «անմիջական ժխտում», «վերացարկում» հասկացությունները:

«Յետևայան լրագիր» թերթի էջերում (1842-43թթ.) Մարքսը հիմնականում կենտրոնանում է քաղաքական օտարման ծերի քննադատության վրա: Մերկացնելով հոենոյայան լանդտագի դասախավային բնույթը՝ Կ.Մարքսը քննադատում է ներկայացուցչական համակարգը: Նրա կարծիքով, եթե ներկայացուցչության սկզբունքն իրականացվում է իրապարակայնության բացակայության պայմաններում, ապա դա միշտ իրականացվում է ի վեհական իսկական ժողովրդավարության:⁶ Դա նշանակում է, որ ներկայացուցչության համակարգի դեպքում քաղաքական գործընթացները զատվում են առանձին անհատներից, որը հանգեցնում է նրանց հասարակական պասիվությանը:

«Յետևայան իրավունքի փիլիսոփայության քննադատության շուրջը» (1843) աշխատության մեջ, որն անվանում են նաև «1843թ. ձեռագրեր», Մարքսը ցույց է տալիս, որ պրուսական պետության մեջ գերիշխում է ոչ թե օրենքը, այլ արտոնությունները, ոչ թե ընդհանուր բարիքը, այլ մասնավոր

¹ Նույն տեղում, էջ 26:

² Նույն տեղում:

³ Մարքս Կ., Էնգելս Փ. Իz րանիկ պրուսենի. Մ.: Պոլիտիզատ, 1956, ս. 527

⁴ Փեյքբախ Լ. Իզбр. ֆիլոսօֆ. պրուսենի. տ. 2, Մ., Պոլիտիզատ, 1955, ս. 43

⁵ Մարքս Կ., Էնգելս Փ. Սոչ. 2-րդ համար, Մ.: Պոլիտիզատ, 1961, տ. 3, ս. 2.

⁶ Նույն տեղում, էջ 49

շահը: Դրանով ստեղծվում են պայմաններ, երբ «բոլոր օքեկտիվ նորմերը վերանում են, ամեն ինչ հանգեցվում է անձնական հարաբերությանը»:¹ Տեղին է նշել, որ բյուրոկրատիզմի՝ որպես քաղաքական օտարման առավել զարգացած տեսակի հիմնախնդիրը Մարքսը տեսնում է ընդհանուր և մասնավոր շահերի հարաբերակցության մեջ: Համընդհանուր շահը առանձնանում է մասնավոր շահից (օտարվում է քաղաքացիական հասարակությունից), վերածվելով «պատրանքային համընդհանուր» շահի: Դա հնարավորություն է ստեղծում այդ կարծեցյալ համընդհանուր շահը ինչ-որ մեկի իրական մասնավոր շահով նենգափոխելու համար:²

«Գերմանո-ֆրանսիական տարեգրում» տպագրված հոդվածներում Կ.Մարքսը ոչ միայն արձանագրում է օտարման իրավիճակ, այլև առաջարկում է դրա հաղթահարման ուղին: Նրա կարծիքով, քաղաքական ազատագրումը (բոլորժուական հեղափոխությունը) կարող է վերացնել օտարման քաղաքական և կրոնական ձևերը, սակայն չի կարող վերացնել ողջ մարդկային էության օտարումը, որը չի հանգում իր քաղաքական էությանը:

Ատենախոսության մեջ շեշտվում է, որ օտարման մարքսյան հայեցակարգի ձևավորման վճռորոշ փուլը կապվում է «1844թ. տնտեսագիտական-փիլիսոփայական ձեռագրերի» հետ: Այս աշխատանքում տրված է օտարման կատեգորիայի հետագա վերամշակումը, աշխատանքի օտարման հասկացության էվոլյուցիան: Եթե Մարքսի նախորդներն օտարումը դիտարկում էին որպես փիլիսոփայական (գերմանական դասական փիլիսոփայություն) կատեգորիա կամ սոցիալ-փիլիսոփայական («Հասարակական դաշինքի» տեսաբանները) հասկացություն, ապա վերոնշյալ աշխատանքից հետո Մարքսն օտարումը դիտարկում է որպես կարևորագույն տնտեսագիտական-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական կատեգորիա:

«Աշխատանքի օտարում» հասկացությունը բնութագրում է հետևյալ գործընթացները: Նախ, սեփական աշխատանքից, նրա արդյունքից արտադրողի առանձնացումը, պատկանելության զգացումի կորուստը. «Նրա (բանվորի՝ Ս.Յ.) աշխատանքը դաշնում է առարկա, որը ձեռք է բերում արտաքին գոյություն»:³ Ընդ որում, «աշխատանքի արտաքին բնույթը բանվորի համար այն է, որ աշխատանքը իրեն չի պատկանում, այլ ուրիշին, և աշխատանքի գործընթացում ինքը պատկանում է ոչ թե իրեն, այլ ուրիշին»:⁴ Երկրորդ՝ աշխատողը կախնան մեջ է ընկնում իրենից առանձնացած աշխատանքից (արդյունքից)՝ «Արարկայացումը հանդես է գալիս որպես առարկայի կորուստ և առարկայի կողմից ստրկացում»:⁵ Երրորդ՝ այդ կախումից և ենթակայությունից ձևախեղվում է աշխատողի անձը: Ինչպես նշում է Կ.Մարքսը, բանվորը «... իր աշխատանքում ոչ թե երջանիկ է զգում իրեն, այլ դժբախտ»:⁶ Չորրորդ՝ աշխատողը օտարված վերաբերմունք է դրսերում աշխատանքի (արդյունքի) նկատմամբ՝ «Բանվորն իր աշխատանքի արդյունքին վերաբերվում է ինչպես օտար առարկայի»:⁷ Հինգերորդ՝ տեղի է ունենում աշխատանքի ապահովարկայացում, գործունեության, նրա խթանների և արդյունքների տարբերակում. «Ենց որ դադարում է աշխատանքի նկատմամբ ֆիզիկական և այլ կարգի հարկադրանքը, աշխատանքից փախչում են, ինչպես ժամանակակից»:⁸

Աշխատանքի օտարման իր հայեցակարգից Մարքսը բխեցնում է սեփական ինքնությունից, մերձավորներից և բնությունից մարդու համակողմանի օտարման տեսությունը: Նորամարքսական Ե.Ֆրոնդ բնութագրելով օտարման մարքսյան հայեցակարգի բնորոշ գծերը, նշում է, որ նախ՝ «... մարդու համար աշխարհը (բնությունը, իրերը, նա ինքը և ուրիշ մարդիկ) դառնում են օտար»: Երկրորդ, «... նա իրեն չի զգում սեփական գործողությունների սուբյեկտ, զգացող, սիրող անձնավորություն ...»: Երրորդ՝ «... նա իրեն զգում է միայն իր կողմից ստեղծված իրերի մեջ՝ իբրև իր ուժի դրսերման արտաքին օբյեկտ: Ինքն իր հետ առնչվում է իրեն շրջապատելով միայն իր ստեղծագործության արգասիքներով»:⁹

«Սուրբ ընտանիքը» (1845) գրքում ընդամենը մեկ անգամ են Մարքսը և Էնգելսը հիշատակում այն մասին, որ մարդը մարդուց օտարման, ինչպես նաև սեփական էությունից մարդու օտարման վերացման պայմանը սոցիալական հավասարությունն է:¹⁰ Հաջորդ համատեղ՝ «Գերմանական գաղափարախոսությունը» (1845-1846) գրքում տրված է օտարման, նրա պատճառների,

¹ Նույն տեղում, էջ 25

² Նույն տեղում, էջ 79

³ Մարկս Կ., Էնցելս Փ. Ծոч. 2-րդ համար, տ. 42, ս. 88.

⁴ Նույն տեղում, էջ 91:

⁵ Նույն տեղում, էջ 88:

⁶ Նույն տեղում, էջ 100:

⁷ Նույն տեղում, էջ 88:

⁸ Նույն տեղում, էջ 91:

⁹ Փրոմմ Է. Ռеволюция надежды. Избавление от иллюзий. М.: Айрис-пресс, 2005, с. 223

¹⁰ Կ.Մարկս և Փ.Էնցելս. Ծոч. 2-րդ համար, տ. 2, ս. 42.

պատմական ծևերի ընդհանուր բնորոշումը. «... Համատեղ գործունեությունն առաջանում է ոչ թե կանավոր կերպով, այլ տարերայնորեն. դա տվյալ անհատներին ներկայանում է ոչ թե իբրև իրենց սեփական միավորյալ ուժը, այլ որպես ինչ-որ օտար, իրենցից դուրս իշխանություն, որի ծագման և զարգացման միտումների մասին իրենք ոչինչ զգիտեն: Նրանք, հետևաբար, արդեն իսկ չեն կարող իշխել այդ ուժի վրա, ընդհակառակը, վերջինս այժմ անցնում է զարգացման մի շարք փուլեր ու աստիճաններ, որոնք ոչ միայն կախված չեն մարդկանց կամքից և վարքից, այլ ընդհակառակը, ուղղորդում են այդ կյանքն ու այդ վարքը»:¹ Տալով օտարման անհատական կորպածքի համառոտ բնութագիրը, Մարքսը և Ենգելսը նշում են՝ «Անհատները ... մասնատված են և մեկը մյուսին հակադրված»:²

«Կապիտալի» մեջ Մարքսը ցույց է տալիս, որ ապրանքային ֆետիշզմի ակունքները պետք է փնտրել սոցիալական հարաբերությունների իրայնացման, այսինքն այն գործընթացի մեջ, ուր մարդն իշեցվում է իրի կամ իրային գործառույթներ կատարողի մակարդակի:³ Ապրանքադրադրամային հարաբերությունների տիրապետման պայմաններում մարդիկ հանդես են գալիս ոչ թե որպես անձնավորություններ, մտավոր կարողությունների, կամքի, որոշակի խառնվածքի կրողներ, այլ այս կամ այն ապրանքի անանուն «լիազոր ներկայացուցիչներ»: Բանն այն է, որ տնտեսական հարաբերությունները, որ իշխում են մարդկանց վրա, սկզբնապես ընդունում են «իրային ուժերի տեսք». իսկ ավելի ուշ՝ ոգեշնչավորված «գերիզոր իրերի» տեսք:⁴ Ավելին, «իրն այժմ վերածվել է իսկական հասարակական էակի, որին նա (բանվորը – Ս.Դ.) ձգտում է կլանել, սակայն իրը խժում է նրան»:⁵ Դա նշանակում է, որ Կ.Մարքսը զարգացրել է նաև օտարման՝ որպես անձնավորության իրայնացման և իրերի անձնավորման հեգեյան հայեցակարգը: «Ապրանքային ֆետիշզմը, - նշում է Դ.Լուկաշը, - օտարման գլխավոր բովանդակությունն է, իսկ օտարման հաթրահարումը կապվում է հասարակական գիտակցության ապաֆետիշականացման գործընթացի հետ»:⁶

Ըստ Մարքսի, աշխատանքի օտարման էական հակասությունը, այն է՝ հասարակության զարգացումն ի հաշիվ անհատի, ի վերջո, իր լուծումը պետք է գտնի հասարակական այնպիսի ձևի մեջ, որի համար ինքնաբավ նպատակ է դառնում մարդու զարգացումը: Այդ կապակցությամբ Մարքսն օգտագործում է «կոմունիզմ» մոգական բառը, որը խորհրդանշում է այնպիսի հասարակություն, որտեղ, իբր, վերջ կդրվի աշխատանքի օտարմանը: Այդ հասարակությունում աշխատանքն իրը լինելու է ազատ ինքնագործունեություն, որը բնորոշվում է որպես համընդհանուր, անմիջականորեն հասարակական աշխատանք:⁷ Մարքսը պնդում է, թե իբր կապիտալիզմը մարդու նախապատմության վերջին փուլն է, որին պետք է հաջորդի կոմունիզմը՝ մարդկության «իսկական պատմություն», «ազատության բազավորությունը»: Անկասկած, տեսականորեն և գործնականորեն սնանկ ու անհիմն է չօտարված աշխատանքի և չօտարված անհատի, ինչպես նաև «սոցիալական դրախտի» մարքսյան ուսուպիան:

Մարդու օտարումը՝ մասնավոր սեփականության ոչնչացման և անդասակարգ հասարակության միջոցով վերացնելու մարքսյան իրեալի ուսուպիականությունը կարելի է բացահայտել ժամանակակից զարգացած կապիտալիստական հասարակության օրինակով: Այսօր Արևմուտքուն կառավարությունների և մասնավոր կապիտալի փոխհանագործակցության նոր մեխանիզմների շնորհիվ շուկայական տնտեսության մեջ ավելի լայն չափերով կիրառվում են պետական միջամտության այնպիսի գործիքներ, ինչպիսիք են պլանավորումը, կարգավորումը և ծրագրավորումը: Միասին վերցրած, այդ գործիքները ստացել են «սոցիալական ինժեներիա» անվանումը:

Երրորդ՝ «Օտարման էկզիստենցիալիստական հայեցակարգը և մարդկային գոյության պրորենմը» ենթագիրում ցույց է տրվում, որ էկզիստենցիալիզմի փիլիսոփայության մեջ օտարումը կրում է համընդհանրական բնույթ, քանի որ կապված է օբյեկտիվացման, կամ, որ նույնն է, ցանկացած առարկայացման հետ, երբ մարդկային գործունեության արդյունքները վերածվում են ինչ-որ մի «իրային», իրեն խորթ առարկաների, որոնք իշխում են մարդկանց վրա: Այստեղ օտարման հիմնախնդիրը քննարկվում է մարդու սուբյեկտիվ ապրումների, ներքին կյանքի, կամ, որ նույնն է, ներքին ապրումների՝ միայնության և էկզիստենցիալ լրվածության, հոգսերի, ընդհանուր անվատահության և տագնապի տրամադրությունների համատեքստում:

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., 2-е изд., т.3, с.33.

² Նույն տեղում:

³ Կ.Մարքս, Կապիտալ, հ.1, էջ 81:

⁴ К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч. т.46, ч.II, с.156.

⁵ Նույն տեղում, էջ 486:

⁶ Поцелуев С.П., Д.Лукач. О становлении гегелевской концепции отчуждения и позиция Ю.Хабермаса. – Историко-философский ежегодник. – М.: Наука, 1992, с.115.

⁷ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т.46, ч.II, с.110, ч.I, с.115 и др.

20-րդ դարում հետազոտվող պրոբլեմի ուսումնասիրության բնագավառում վիթխարի է Մ. Հայդեգերի ներդրումը: Հայդեգերն անհսկական կեցությունը անվանում է «դիմագրկված մարդում» օտարված կեցության եղանակ (das Man), որը մարդու մեջ ոչնչացում, արմատախիլ է անում իսկական մարդկայինը:

Ատենախոսը հատուկ ուշադրություն է դարձնում das Man-ի երևոյթի մեկնաբանությանը: «Ոմն»-ը das Man-ի հայերեն թարգմանությունն է:Գերմաներենում Man-ը անորոշ անձնական դերանուն է, որով բնութագրվում է այն մարդը, ով թաղվել է անդեմ, անանուն երևոյթների աշխարհում, ուն համար ամեն ինչ խորթ ու օտար է, բոլոր մյուս մարդիկ՝ «ուրիշներ», ինքն էլ իր հանդեպ և իր համար ևս՝ «ուրիշ»: Մարդը հրաժարվել է սեփական ինքնությունից, իր ազատությունից: Գուցեն ազգային ինքնությունից: Մարդկային հարաբերություններում գերիշխում է «լինել, ինչպես բոլորը» վարդականոնը:

Այս դեպքում անձը՝ որպես անհատ մեռնում է, անհատականությունը տարալուծվում է միջինության մեջ: Դրա համաձայն՝ տվյալ որոշակի անձը միանգամայն փոխարինելի է ցանկացած մեկ ուրիշ անձով: Այս փոխարինած փոխարինելիությունը, մտովի իր տեղադրումը ցանկացած մեկ ուրիշի փոխարեն, իսկ ցանկացած մեկ ուրիշի տեղադրումն իր փոխարեն, առաջ է բերում այն, ինչ Հայդեգերն անվանում է «միջինացման» ֆենոմեն:¹

Կ.Յասպերսը ևս քննել է ժամանակակից հասարակության զանգվածայնացման պրոբլեմը: Զանգվածի հետ համահարթված մարդու գոյության մեջ կա ինչ-որ բան, որը խորթ ու օտար է նրա ինքնությանը, էկզիստենցիային ու ազատությանը:² Նա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում մարդկանց համահարթման, այսինքն՝ օտարման համընդիանրացման գործընթացների վրա: «... Հագուստ ամենուր նույնն է, - նշում է Յասպերսը, - նույնն են նորաձև արտահայտությունները... Պատմականորեն ձևավորված մշակույթները կտրվում են իրենց արմատներից և ձգտում են տեխնիկապես հագեցված տնտեսության, դատարկ ինտելեկտուալության ...»:³ Ամեն ինչ փոխարինվում է իսկական հոգերի նմանակերպություններով:

Հայտնի է, որ օտարման հակունյան ազատությունն է: Ազատության հայեցակարգը հանդիսանում է Ժ.-Պ. Սարտրի էկզիստենցիալիստական փիլիսոփայության «կենսական նյարդը»: Ըստ Սարտրի, մարդու ազատությունը նրա կուրյան ընտրությունն է: Դրա համաձայն՝ անհատն ինքն իրեն տրված չէ նախապես, այլ նախագծում, «ծեփակերտում» է իրեն որպես այդպիսին: Այդ իսկ պատճառով, օրինակ, վախկոտը պատասխանատու է իր վախկոտության համար, և «մարդու համար այլուրեքության ապացույց չկա»: Սարտրի ազատության փիլիսոփայությունը մեզ ասում է, որ մեզանից ամեն մեկը ինքն իր համար, իր գոյության և ազգային իրականության համար լիակատար պատասխանատվություն է կրում:⁴ Հետևաբար, «ազատ լինել» բանաձեռ նշանակում է ինքնուրույն որոշել, թե ինչ ես ցանկանում, այսինքն՝ ընտրել:

Սոցիալական էկզիստենցիան օտարված է: Ազատությունը զարգանում է հարստահարման պայմաններում: Գրոհը Բաստիլի վրա Սարտրը բնութագրում է որպես վերադարձ ազատությանը, որի մեջ է հենց օտարման վերառնան ելակետային պահը՝ յուրաքանչյուրի գիտակցությունը համախմբվում է միասնական ձգտման մեջ: Յուրաքանչյուր ոք կատարել էր իր էկզիստենցիալ ընտրությունը՝ ազատություն կամ մահ:

Սիգիփոսի կերպարով մարդու համապարփակ օտարվածության հաղթահարման իր յուրօրինակ ելքն է առաջարկել խոշորագույն ֆրանսիացի գրող-էսէսիս և էկզիստենցիալ փիլիսոփա Ա. Կամյուն: «Սիգիփոսը, - գրում է նա, - սովորեցնում է գերագույն իմաստնությունը, որ մերժում է աստվածներին և շարժում քարերը: Նա գտնում է, որ ամեն ինչ լավ է: Այս տիեզերքն այսուհետ ազատված է տիրակալից, նրան այլևս ոչինչ անհույս և անմիտ չի թվում: Քարի ամեն մի բեկորը, ապարի ամեն մի փայլը լեռան վրա նրա համար մի ողջ աշխարհ է: Հենց միայն պայքարը՝ բարձունքը նվաճելու համար, բավական է, որպեսզի մարդու հոգին լցվի: Սիգիփոսն իրեն երջանիկ է զգում»:⁵

Չորրորդ ենթագլխում՝ «Օտարման հիմնախնդիրը ֆրանկուրտյան դպրոցի սոցիալական փիլիսոփայության մեջ (Ժ.Սարկուզե, Է.Ֆրոմ)» ներկայացված են ֆրանկուրտյան դպրոցի

¹ Хайдеггер М. Бытие и время. М., 1993, с.127.

² Այդ մասին ավելի հանգամանալի կերպով, տես Յայկովս Կ. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991, с.308-310.

³ Նույն տեղում, էջ 335-336

⁴ Сартр Ж.-П. Очерк теории эмоций. - В книге “Психология эмоций”, состав. В.К.Вилюнас. СПБ: Питер, 2008, с.111

⁵ Камю А. Бунтующий человек. – М.: Политиздат, 1990, с.92.

շրջանակներում ստեղծված օտարման հայեցակարգի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, հոգեբանական առանձնահատկությունները:

«Մեկչափանի մարդը: Բարձր զարգացած արդյունաբերական հասարակության գաղափարախոսության ակնարկ» (1964) գրքի հեղինակ Յերբերտ Մարկուգեի «մեկչափանի մարդը»՝ նրա իսկ կողմից ուսումնասիրված «մեկչափանի հասարակության» օրգանական ծնունդն է:

Մարկուգեի փիլիսոփայական վերլուծության մեջ կենտրոնականը միաչափության սկզբունքի վերարտադրության և բաշխման տեխնիկական համակարգն է: Մարկուգեի համար «միաչափությունը»՝ նախ, նշանակում է մարդու մեկչափանի մտածողության և վարքի մոդել: Երկրորդ՝ «մեկչափանիությունը» նշանակում է անհատի «միագումարվածություն» /ինտեգրացիա/ ուշ-կապիտալիստական համակարգին, մտավոր այլընտրանքների լիակատար բացակայություն: Եվ իսկապես, համակարգի գործառնությունը հանգեցնում է բանվոր դասակարգի և բուրժուազիայի, ինչպես նաև հասարակության մյուս խավերի պահանջմունքների ու արժեքների, մտածողության և սոցիալական վարքի եղանակների նիորինականացմանը, դրանով իսկ՝ սոցիալական հակամարտությունների, ընդդիմադիր դիրքորոշումների համահարմանը: Ընդգծելով տեխնիկական ապարատի վճռորոշ դերը զարգացած արդյունաբերական հասարակության մեջ՝ Մարկուգեն անում է հետևյալ եզրակացությունը. «Տեխնոլոգիան ծառայում է սոցիալական հսկողության և սոցիալական համախմբման նոր, ավելի գործուն և ընդունելի ձևերի հաստատմանը»:¹

Ապրանքների ընտրությունը առաջադրում են գովազդը և PR-հաղորդակցական տեխնոլոգիաները, որոնց միջոցով բոլորին պարտադրվում են կեղծ պահանջմունքներ ու կեղծ գիտակցություն, ինչը նպաստում է դրանց տիպարացմանը /ստանդարտացմանը/² Այստեղից հետևում է, որ գովազդը և PR-հաղորդակցական տեխնոլոգիաներն իրականում կատարում են սոցիալական հսկողության և օտարման՝ իրերի անձնավորման և անձի իրայնացման ու վերարտադրության գործառույթ: Անհատական, անձնական կյանքի հնքնավարության և ինքնարտահայտման հնարավորությունների սահմանափակումն աստիճանաբար փոխհատուցվում է բատերայնացված հանրաճանաչողությամբ աճող կեղծ պահանջմունքների բավարարմաբ:

Մարկուգեն համոզված է, որ այդ կերպարանափոխումների հիմքում ընկած է տեխնոլոգիական ռացիոնալության կամ «գործիքայնացված բանականության» սկզբունքը, որը թույլ է տալիս բացատրել, թե ինչպես տեխնոլոգիական իրականությունը ներխուժում է մարդկանց անձնական տարածք՝ այն տարրալուծելով համընդհանուր նորմերի մեջ: Դա հնարավոր է դառնում հասարակության և նրա անդամների նրբահնար գիտական կառավարման ու կազմակերպման շնորհիկ: Այն ի չիք է դարձնում գիտակցության «ներքին» չափումը՝ status quo-ին դիմակայող հիմքը: Դրա պատճառը ժխտական մտածողության կամ բանականության քննադատական ուժի կրողուստն է, որը զարգացած արդյունաբերական հասարակությանն ընծեռում է հնարավորություն՝ ընդդիմությանը զսպելու և նրան հաշտեցման միջելու համար:³ Կառավարվող կյանքն անվտանգ ու հարմարավետ դարձնելու իրողության մեջ է Մարկուգեն տեսնում «... հակադրությունների միավորման և գործողությունների միաչափ քաղաքական եղանակի ռացիոնալ և նյութական հիմքերը»:⁴ Ինչ վերաբերում է ընդդիմադիր ուժերին, ապա նրանք «... պահածոյացված են հասարակության ներսում, և որակական փոփոխությունները հնարավոր են թվում միայն որպես դրսից փոփոխություններ»:⁵

3.Մարկուգեն նախագուշացնում է, որ իր վերլուծական շարադրանքը հեմվում է երկու ենթադրության վրա. 1/ զարգացած արդյունաբերական հասարակությունը տեսանելի ապագայում ունակ կլինի թույլ չտալու որակական փոփոխություններ, 2/ գոյություն ունեն ուժեր և միտումներ, որոնք կարող են դիմադրածել զսպման այդ վիճակին և պայթեցնել հասարակությունը:

Այդ ի նշ ենթադրական ուժեր են: Ըստ Մարկուգեի՝ դրանք «առևտսայդերներն» են, այսինքն՝ սոցիալական խմբերը, որոնք «ինտեգրված» չեն զարգացած արդյունաբերական հասարակությանը: Դրանց թվում նա առանձնացնում է ազգային փոքրամասնություններին, գետստոնների բնակչությանը, գործագուրկներին, մի խոսքով՝ բոլոր նրանց, ովքեր լուրջ հիմքեր ունեն խիստ դժգոհ լինելու իրենց սոցիալական վիճակից: Մարկուգեն համոզված է, որ համակարգը «ժխտող ուժերին» հարկավոր է փնտրել «համակարգի ծայրամասերում» կամ

¹ Маркуз Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества.- М.: 000 “Издательство АСТ”, 2003. - с. 261-262

² Նույն տեղում, էջ 275:

³ Նույն տեղում, էջ 273-275:

⁴ Նույն տեղում, էջ 313:

⁵ Նույն տեղում:

հասարակության ետնաբակերում: Յարցը մնում է առկախ՝ Մարկուզեն ոչինչ չի ասում, թե ինչպես և ի՞նչ եղանակով այդ ուժերը կարող են դուրս գալ լայն քաղաքական քառերաբեճն: Թերահավատորեն վերաբերվելով «առևտսայրերների» «հեղափոխական» ուժին և առաքելությանը, նա փորձում է հենարան գտնել «երրորդ աշխարհում»:

Ժամանակակից հասարակությունը է.Ֆրոնը գնահատում է որպես հիվանդ և օտարված հասարակություն, որտեղ մարդկանց հոգեբանությունը խաթարված է ուժգին շահագործմանը, գործազրկության և պատերազմների հանդեպ մշտական վախով, թերարժեքության զանազան բարդույթներով, որոնց մեջ գերիշխում է անօգնականության և գոյության անհմաստության զգացմունքը: Նրա ուսումնասիրություններում առկա է մարդսիստական և էկզիստենցիալիստական փաստարկման կնիքը: Այդ կապակցությամբ այսօր առավել հրատապ և նշանակալի է ինքնօտարման ֆրոնյան հայեցակարգի վերլուծությունը, որի մեջ առաջատար դեր է խաղում սոցիալական բնավորության «շուկայական կողմնորոշման» ձևավորման և գործառնության ուսումնասիրությունը:

Շարունակելով և զարգացնելով ապրանքային ֆետիշիզմի, կամ, որ նույն է, անձնավորության իրայնացման և իրերի անձնավորման մարդսյան վերլուծության ավանդույթները, Ֆրոնը հատուկ շեշտում է, որ անհատի շուկայական կողմնորոշումը ձևավորվում է այն դեպքում, երբ մարդու և ապրանքի գնահատման չափանիշները նույնանում են: Եվ ապրանքային շուկայում, և անձնավորությունների շուկայում գործում է զնի որոշման նոյն սկզբունքը, միայն այն տարրերությամբ, որ առաջին դեպքում վաճառվում են ապրանքներ (իրեր), իսկ երկրորդ դեպքում՝ մարդիկ:¹ Սա է Ֆրոնի հիմնական գաղափարը և, պետք է խոստովանել, որ այն խիստ «հոգեհարազատ» է մերօրյա նորաբուրժուական հասարակությանը: Այդիսի հասարակության մեջ կարևոր արդեն դաշնում է ինքն իրեն լավ ներկայացնելը, հասարակության մեջ ընդունվելը, հետևաբար՝ պահանջարկ վայելելը:

Շուկայական կողմնորոշման տիրապետման պայմաններում մարդն իր անհատականության զգացումը վնասում է ոչ թե իր մեջ, իր ստեղծարար ունակությունների մեջ, այլ իր մասին ուրիշների կարծիքների, գնահատականների մեջ: «Իմ ես-ը, - նշում է Ֆրոնը, - կարելի է որոշել այն գնով, որ ինձ համար տվել են»:² Ըստ եւրյան խոսքն իսկապես մարդու ինքնօտարման, իրերի, ապրանքների անձնավորման և անձնավորությունների իրայնացման, ապրանքայնացման մասին է: Ֆրոնը ընդգծում է, որ տնտեսական համակարգի պահանջները՝ ընչափացությունը և եսապաշտությունը սոցիալական ծագում ունեն: «Մարդիկ անկարող են հասկանալ, որ այդ գժերը ոչ թե բնական հակումների, ... այլ սոցիալական պայմանների արդյունքն են»:³

Ֆրոնի վերջին գրքի՝ «Ունենալ կամ լինել»⁴ (1976) անվանումը ձայնակցում է ֆրանսիացի էկզիստենցիալիստ Գաբրիել Մարսելի «Լինել և ունենալ» գրքի անվանմանը:

Է.Ֆրոնը սահմանագիծ է անցկացնում «լինելու» սկզբունքի և «ունենալու, տիրապետելու» սկզբունքի միջև: Լինել՝ նշանակում է ճանապարհ հարթել սեփական ունակությունների, տաղանդի դրսերման և զարգացման համար: Լինել՝ նշանակում է ներքնապես բարեփոխսվել, աճել, հաղթահարել սեփական մեկուսացված «ես»-ի պատճենները, կրթություն ծգութել ինչ-որ վեհ բանի: Ֆրոնը «լինելության» խնդիրը փոխկապակցում է անհատականության պահպանման և կատարելագործման պրոբլեմի հետ: Այստեղից էլ հետևում է, որ «լինելությունը» անհսկական և օտարված գոյությանը հակադիր ծշմարիտ մարդկային կեցությունն է, իսկական գոյությունը՝ հայեցերյան իմաստով: Տիրապետելու դիրքորոշումն ընկալվում է իբրև կյանքի բնականոն գործառույթ, չէ՞ որ ապրելու համար պետք է տիրանալ կյանքին գոհացում պատճառող իրերին: Սակայն, ինչպես Ֆրոնն է նկատում, հաճախ «ունենալ» և «տիրապետել» բառերն ավելի ու ավելի շատ կապվում են սոցիալական հեղինակության խորհրդանշների և սպառման իրադրության հետ:

Ականավոր սոցիոլոգ-հոգեբանը և փիլիսոփան «ունենալու» և «լինելու» կողմնորոշումների ուսումնասիրությունը փոխկապակցում է «օտարված ակտիվություն» և «չօտարված ակտիվություն» տերմինների վերլուծության հետ: Առանձնացնելով կեղծ, օտարված ակտիվությունը՝ որպես անհսկական գոյության դրսերում, Ֆրոնը վեր է հանում դրա կապը մարդկային անհատի ինքնօտարման, սոցիալական, քաղաքական դիմագրկության երևույթի հետ: Աւելի ախտոսության մեջ տրված է «առողջ հասարակության» ֆրոնյան հայեցակարգի գնահատականը որպես ոչ միայն հասարակական կառուցվածքի հիեալական մոդելի, այլև որպես

¹ Փրոմմ Է. Բегство от свободы. Человек для себя. – Минск, 2000 – с.456.

² Նույն տեղում:

³ Փրոմմ Է. Величие и ограниченность теории Фрейда. – М., ООО “Фирма “Издательство АСТ”, Иметь или Быть? 2000, – с. 197.

⁴ Փրոմմ Է. Иметь или Быть? – М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 2000

յուրօրինակ սոցիալական ծրագրի, որի մեջ հաշվի է առնված անհրաժեշտ սոցիալ- տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և գաղափարախոսական վերափոխումների ողջ համալիրը, որոնց նպատակը հասարակության հումանիզմացումն է, նորա այնախի կառուցվածքի վերաստեղծումը, որը նպաստում է անհատի ինքնիրականացմանը: Ֆրոնդ հիմնավորում է «հումանիստական կառավարման» գաղափարը, որը հակադրում է օտարված բյուրոկրատական մեթոդին:

«Հումանիստական կառավարման», կամ, որ նույնն է, «հումանիստական մեթոդնենտի» արգասարեր գաղափարի կարևոր տարրերից մեկը նա համարում է հումանիստական պլանավորումը: «Հենց մարդը, - նշում է Ֆրոնդ, - այլ ոչ թե տեխնիկան պետք է դառնա արժեքների, մարդու օպտիմալ զարգացման միակ աղբյուրը, այլ ոչ թե առավելագույն արտադրողականությունը՝ պլանավորման բոլոր տեսակների չափանիշը»:¹ Ֆրոնդի կարծիքով՝ հարկավոր է պլանավորման այնախի մեթոդներ մշակել, որպեսզի հնարավոր լինի բարձրացնել իշխանությունների գործունեության նկատմամբ հասարակական հսկողության արդյունավետությունը: «Մենք պետք է մեր ձեռքք վերցնենք տնտեսական և սոցիալական համակարգերի նկատմամբ վերահսկողությունը, իսկ մարդու կամքը, որ ուղղորդվում է նրա բանականությամբ, պետք է հանգեցնի ցանկալի արդյունքների»:² Այնուհետև Ֆրոնդ անում է ժողովրդավարության համար նոր այն եզրակացությունը, որ այն պետք է լինի ոչ թե պասիվ «դիտողների ժողովրդավարություն», այլ ակտիվ «մասնակիցների ժողովրդավարություն», որի դեպքում առանձին քաղաքացիների համար հասարակական գործերը նվազ կարևոր ու մոտ չեն լինի, քան իրենց անձնական գործերը, կամ ավելի ճիշտ, որի դեպքում հասարակության բարօրությունը կդառնա յուրաքանչյուր քաղաքացու անձնական գործը»:³ Ֆրոնդ արձանագրում է, որ մասնակցային ժողովրդավարությունը «... իր բուն իսկ երթյամբ հակաբրուրոկրատական է և ստեղծում է այնախի մրնոլորտ, որը գործնականում բացառում է ամբոխավարության երևան գալը»:⁴

Երկրորդ՝ «ՕՏԱՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՓՈԽԱՎԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՓԻԼԻՍՓԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ» գույսը բաղկացած է երեք ենթագլխից: Առաջին՝ «ՀԵՏԽՈՐԻՌԴԱՅԻՆ ՎԻԽԱԿԵՐՊՈՄՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԿԱԳԱՎԱԿԱՆ ԿԱՊՈՒԾՎԱԾՔԸ» ենթագլխում քննարկվում են օտարման գործընթացների ուսումնասիրության կոնցեպտուալացման, կամ, որ նույն է, հասկացական ապարատի ճշգրտման և զարգացման հիմնահարցերը հետխորիրդային վիխակերպումների համատեքստում: Հետխորիրդային հասարակությունը բնութագրելով որպես բարդ ու հակասական վիխակերպումներով պայմանավորված կենսագործունեության համակարգ, առաջադրվում է այն թեզը, որ սոցիալական երևույթների ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը պահանջում է մշակել արդիականացման ֆենոմենի վերլուծության ավելի մանրամասնված կոնցեպտուալ ցանց, երբ «արդիականացում» հասկացությունը տարբերակվում է մի շարք լրացուցիչ մտակառուցումներով:

Արդիականացման երևույթները կոնցեպտուալացմենիս նախապես բնութագրվում են «սոցիալական վիխույթություն» և «բիֆուրկացիա» ելակետային հասկացությունները: Ատենախոսության մեջ «սոցիալական վիխույթություն» հասկացությամբ բնութագրվում են տարուղված /տարավեկտոր/ և հաճախ իրարամերժ երևույթներից հյուսված հասարակական շարժընթացմերը: Իսկ «բիֆուրկացիա» հասկացությունը, որը մոլուքած է «չհավասարակշռված պրոցեսների ֆիզիկայից», բնութագրում է սոցիալական վիխույթությունների հետագա ընթացքը սկզբունքորեն միանշանակ չէ: Ընդմին, հետագա վիխույթությունների վեկտորի ընտրությունը հաճախ կախված է այսպես կոչված ֆլուկտուացիաներից, այն է՝ պատահական վիխույթություններից: Նույնը վերաբերում է վիխակերպվող հետխորիրդային հասարակություններին: Կատարված վերլուծությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ, նախ, հետխորիրդային հասարակություններում «Հասվեհաս արդիականացման» արևմտյան հայեցակարգը կամ մոդելն իրեն լիովին չարդարացրեց. այն ակնհայտորեն անկենսունակ և անարդյունավետ դուրս եկավ, քանի որ հաշվի չառավ հետխորիրդային տարածքում արդիականացման գործընթացների ներքին հակասականությունը, բազմաթիվ վիխույթականների և ոչ գծային էֆեկտների միջև վիխագույնությունները: Դա նշանակում է, որ հետխորիրդային տարածքում արդիականացման անցումագիտական հայեցակարգը «չաշխատեց»: Երկրորդ, ատենախոսը գտնում է, որ «Հասվեհաս արդիականացման» արևմտյան մոդելի տեսության և պրակտիկայի մեջ ակնհայտորեն

¹ Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. – М., 2005. – с.115.

² Фромм Э. Психоанализ и религия. Искусство любить. Иметь или Быть? – с.115.

³ Նույն տեղում, էջ 357:

⁴ Նույն տեղում, էջ 357-358:

թերագնահատվել և անտեսվել են հետզարգացման և հետընթացի հնարավորությունները: Երրորդ, արդիականացման պրակտիկայի և տեսության լուրջ բացթողումների և սխալների գիտակցումը վիրիսարի ազդակ հաղորդեց արդիականացման ազգային նախագծերի և մոդելների մշակմանը: Դա մեզ թույլ կտա օգտագործել նախապես մշակված սոցիոլոգիական հանձնարարականները և գնահատել հասարակական զարգացման փիլիսոփայական տեսության նախազգուշացումները, խորամուխ լինել իրագործված արդիականացման նախագծերի դասերի մեջ: Այսինքն՝ մեզ անհրաժեշտ է փիլիսոփայական յուրօրինակ «ալրամադ», որը հասարակական զարգացման վերաբերյալ հիմնավորված դատողությունները և հետևությունները կզատի ցանկացած գաղափարախոսական պատրանքներից:

Հետագա շարադրանքում անդրադարձ է արվում նաև ականավոր ռուս սոցիոլոգ Տ.Ի. Զավալավսկայայի փոխակերպումների հայեցակարգին: Այս տեսակետից, հետխորհրդային փոխակերպումների գործընթացի բնորոշ գծերն են՝ նախ, դրանց աստիճանականությունը և հարաբերականորեն խաղաղ բնույթը, երկրորդ՝ ոչ թե հասարակության առանձին կողմերի, այլ նրա եական գծերի վերափոխումը, որն, ի վերջո, որոշում է հասարակության սոցիետալ տիպը: Երրորդ, փոխակերպումների ընթացքը և դրա արդյունքները սկզբունքորեն կախված են ոչ միայն կառավարող վերնախավից, այլև զանգվածային հասարակական խմբերից:¹ Փոխակերպումների այս հայեցակարգի հիմնան վրա ատենախոսը ավելի ուշադիր քննել է Յայաստանում սեփականաշնորհման «ցնցումնաբուժության» մոդելի կիրարկման դերը՝ սոցիալական վարքի նորմերի և արժեքների նշանակության կորստի կամ թուլացման, օտարման և ինքնօտարման և այլ գործընթացների վրա:

Ատենախոսը փորձում է իմաստավորել փոխակերպումների բարդ ու հակասական գործընթացները, օգտագործելով «սոցիալական անոնիա», «սոցիալական կապիտալ», «սոցիալական արդարություն», «իշխանության ուղղահայաց», «քաղաքական կոռուպցիա», «կլիենտելիզմ» և այլ հասկացությունները: «Սոցիալական անոնիա» հասկացության տեսական և մերոդաբանական հիմքերի հետազոտությունը, ինչպես նաև այդ հասկացության կիրառումը թույլ է տալիս ատենախոսին՝ ինքն իրեն չկաշկանդել դոգմաներով կամ կարծեցյալ գիտականությանը: Յենց այդպիսի մոտեցումը նրան թույլ է տվել բնութագրել Յայաստանում տեղի ունեցող անոնիական գործընթացների ընդհանուր պատկերը, դրանց օրգանական կապը օտարացման երևույթների հետ:

Որո՞նք են հետխորհրդային անոնիայի բնորոշ գծերը: Նախ, չքույլատրված, ապակառուցողական անոնիայի որակական ածը, որի մասին վկայում է սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական համակարգերի արժենորմատիվ հիմքերի հիմնախստվածությունը: Դրա դրսկորումներն են հասարակական գիտակցության ծևաբեկվածության և պառակտվածության ածը, սոցիալական և ազգային նույնականության ճնաժամը, այսինքն՝ այն ամենը, ինչը վկայում է օտարման և ինքնօտարման մասշտաբների ընդլայնման մասին: Երկրորդ, անոնիական գործընթացներն ուղեկցվում են իրավախստումների և հանցագործությունների աննախադեպ աճով, բարքերի անկման դրսկորման նորանոր ծևերով: Դրանք վկայում են հասարակության և ժողովրդի գոյության բարոյական և իրավական հյուսվածքների ծայրաստիճան քայլավածության, ազգային և սոցիալական համերաշխության մեխանիզմների խաթարվածության մասին: Երրորդ, անոնիայի հիմնական ծևերը են դառնում ամեն տեսակի հանցավոր «նորարարությունները» և հասարակական անկարգությունները: Ապակազմակերպվածության, ներքին քառորդի և անիշխանության կամխանութածված և կազմակերպված հրահրումը գտնվում է Արևմուտքի որոշ շրջանակների ուշադրության կենտրոնում, որտեղ մշակվել են հետխորհրդային երկրներում ներքին հակասությունների սրման միջոցով ճնաժամային իրադրություններ հարուցելու նոր տեխնոլոգիաներ:

Սոցիալական անոնիայի ծևերի և գործոնների վերլուծման արդյունքում անոնիականացված հասարակական գիտակցությունը դիտարկվում է որպես օտարված և դժբախտ գիտակցության յուրօրինակ տիպ, որի նկատմամբ կիրառելի են «աղետաբեր», «ամբոխավարական», «ուտոպիական», «պատրանքային», «մանկապուացվող» և այլ որակումներ: Ենթաքանում վերլուծաբար, հանգամանորեն հետազոտվել են հասարակական գիտակցության ծևերը որպես փոխարկյալ, օտարված գիտակցության առանձնահատուկ տեսակներ:

Ատենախոսության մեջ հանգամանորեն հետազոտվել են «սոցիալական կապիտալ» հասկացության այնպիսի բնութագրերը, ինչպիսին են հավատը, կստահությունը, սոցիալական պատասխանատվությունը, համերաշխությունը, քաղաքացիական նույնականությունը:

¹ Заславская Т.И. Социетальна трансформация российского общества: деятельностино-структурная концепция. – М.: Дело, 2002, с.445-446.

Նույնականության և վստահության ցածր մակարդակը, անկասկած, վկայում է իշխանություններից հասարակության, նրա խավերի և խմբերի օտարպատճության մասին: Առենախոսի կողմից սոցիալական կապիտալը դիտարկվում է նաև որպես օտարման հաղթահարման ուղիների վերլուծության յուրօրինակ գործիք:

Վերլուծելով «սոցիալական արդարություն» հասկացությունը, նրա հայեցակարգային մեկնաբանությունները, հետևություն է արվում, որ օտարման հաղթահարումը պետք է կատարվի, նախնառաջ, արդարության իմաստավորումով. առանց սոցիալական արդարության որոշակի մոդելի մշակման չկա օտարման հաղթահարում: Յետևաբար, համակարգային օտարման ելակետը սոցիալական արդարության նոր հայեցակարգի մշակումն է: Յետխորհրդային հայ հասարակության մեջ օտարման գործընթացների սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական ուսումնասիրության պրոբլեմի մի էական կողմն է դառնում «ավտորիտարիզմ», «բյուրոկրատիզմ», «իշխանական ուղղահայց», «քաղաքական կոռուպցիա», «կլիենտելիզմ» հասկացությունների բովանդակության և նշանակության բացահայտումը:

Քննարկելով ավտորիտարիզմի հարուցած քաղաքական փոխակերպումների առանձնահատկությունները, հետևություն է արվում, որ ավտորիտարիզմը հետխորհրդային երկրներում անխուսափելիորեն կազմաքանդում է հակադարձ կապերը, այսինքն՝ «ներքելց», քաղաքացիական հասարակությունից եկող ուղերձ-հաղորդումները՝ գործերի իրական վիճակի մասին: Բացի այդ, ավտորիտար կառավարման արատավոր գործերից է լիակատար քաղաքական վերահսկողություն հաստատելու, հասարակական նախաձեռնությունները սահմանափակելու ձգտումը: Արդյունքում կառավարումը դառնում է անբովանդակ, ինչը հանգեցնում է պետության և հասարակության փոխօտարման խորացմանը: Յետազոտվել են ավտորիտարիզմի և «իշխանական ուղղահայցի» առնչությունները և իիմնավորվել է այն թեզը, որ բազմաթիվ հետխորհրդային երկրներում իշխանական ուղղահայցը բնութագրում է պետական վարչակարգի այնպիսի մոդելը, որի դեպքում պետությունը կառավարում են իշխանության և ռեսուրսների համար մշտապես իրար հետ պայքարող նոմենկլատուրային-օլիգարխիական խմբերը, իսկ պետական իշխանությունը կենտրոնացված է նախագահական ինստիտուտի մեջ: Դա, նախնառաջ, նշանակում է, որ իշխանության ուղղահայցը միակառուցված է նախագահական ինստիտուտի մեջ՝ ողջ պետական և քաղաքական իշխանությունը համակենտրոնացնելու շնորհիվ: Երկրորդ, իշխանական ուղղահայցի կայացումը հնարավոր է դառնում քաղաքական մրցակցության ճնշման սահմանափակման և տեղեկատվական դաշտի «մաքրման-կարգավորման» միջոցով: Երրորդ, կառավարման այդպիսի մոդելը, որպես ավտորիտար վարչակարգի տեսակ, հանդիսանում է իշխանություններից քաղաքացիական հասարակության քաղաքական օտարման հիմնական գործոններից կամ նեխանիզմներից մեկը:

Յետխորհրդային բյուրոկրատիզմի համակարգային վերլուծության արդյունքում հիմնավորվում է, որ հետխորհրդային բյուրոկրատիան և բյուրոկրատիզմը չեն կարող լինել առանց քաղաքական կոռուպցիայի, ինչպես վերջինս՝ առանց բյուրոկրատիայի: Ամբողջությամբ վերցրած քաղաքական կոռուպցիան հետխորհրդային բյուրոկրատիայի ստվերն է, նրա խմբային շահերի գերակայության ամենացայտուն դրսևորումը: Քաղաքական կոռուպցիայի հիմքը պետական իշխանության վարչական ռեսուրսի հանդիրավի օգտագործումն է, կամ, որ նույն է, պաշտոնական դիրքի չարաշահումը: Քաղաքական կոռուպցիայի նաև ստարտափները բնութագրելու համար Արևմուտքում օգտագործվում է «state capture» տերմինը, որի հայերեն թարգմանությունը բառացիորեն նշանակում է «պետության գնում»: Խոսքն այն մասին է, եթե բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ ոչ բափանցիկ և անօրինական «պարզեւագների» դիմաց խոշոր գործարարների և նրանց ընկերությունների համար ընդունում են անհրաժեշտ «խաղի կանոններ» (օրենքներ, որոշումներ, իրամաններ, իրահանգներ և այլն), այսինքն իրավական «կարգավորված միջավայր»՝ մնացած տնտեսության հաշվին կենտրոնացված ռենտա ստանալու նպատակով:

Կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս եգրակացնել, որ քաղաքական կոռուպցիան նախ՝ գործառում է որպես ռեսուրսների, ռենտայի և սոցիալական կարգավիճակների վերաբաշխման առանձնահատուկ մեխանիզմ՝ ոչ միայն իշխանության և բիզնեսի, այլև տարբեր սոցիալական խմբերի միջև: Երկրորդ, քաղաքական կոռուպցիան վերածվել է հետխորհրդային երկրների «կառավարող դասակարգի» մեջ մտնող ազդեցիկ խմբերի հարաբերությունները պարզելու ասպարեզի, որտեղ կոնֆլիկտները և վեճերը հիմնականում ծավալվում են տնտեսական և քաղաքական կառուցվածքների, այլ ոչ թե քաղաքական կոռուպցիայի բուն էռթյան շուրջը: Երրորդ, քաղաքական կոռուպցիան նաև յուրօրինակ ոչ ֆորմալ հասարակական դաշինքի կամ պայմանագրի կարևոր տարրերից է: Վերջապես, քաղաքական կոռուպցիան, ինչպես նաև բյուրոկրատիզմը հանդիսանում են քաղաքական օտարման առավել զարգացած ձևեր, և, միաժամանակ, նրանց տարատեսակ դրսևորումների վերաբաշխության մեխանիզմ:

ՅԵտխորհրդային փոխակերպումների բարդ ու հակասական բնույթի սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներպետական կյանքում անձնական, ոչ ֆորմալ կապերն ավելի նշանակալի դերակատարություն ունեն, քան այն կապերը, որոնք հիմնված են տնտեսական և քաղաքական կառուցվածքներում մարդկանց պաշտոնական կարգավիճակի վրա: Խոսքը պատրոն-կլիենտ, կամ, որ նույնն է, կլիենտելիզմի սկզբունքի վրա կառուցված հարաբերությունների մասին է: Որո՞նք են դրանց բնորոշ գծերը: Նախ, այդ հարաբերությունները, որ տեղափորվել են ավատատիրության և կապիտալիզմի միջակա տիրություն, աչքի են ընկնում հանրային և մասնավոր ոլորտների միջև սահմանների բացակայությամբ, իշխանության և սեփականության սերտաճվածությամբ, դրանց համակեցությամբ: Ականավոր իրավագետ, ՊԳԱ ակադեմիկոս Վ.Ներսեսյանցի կարծիքով, հետխորհրդային հասարակություններում վաղ ավատատիրությունը հիշեցնող հարաբերությունների վերածննդի հիմնական պատճառը սեփականության այնպիսի ծևասկի ձևավորման մեջ է, որը դեռևս ազատ չէ իշխանությունից: Եվ այնպիսի պետական իշխանության մեջ, որը դեռևս ազատ չէ սեփականությունից:¹ Երկրորդ, ծևասկորվել է պատրոն-կլիենտ հարաբերությունների յուրօնինակ համակարգ, որի մեջ մտնող տնտեսական և քաղաքական ընտրախավերը հետապնդում են նեղ խմբային, կլանային նպատակներ ու շահեր: Երրորդ, կլանայինությունը ծաղկում է հետխորհրդային հասարակություններում, որովհետև քաղաքական և տնտեսական համակարգն ունի վառ արտահայտված ավտորիտար, օլիգարխիական բնույթ, իսկ քաղաքացիական հասարակությունը թույլ է զարգացած: Չորրորդ, հետխորհրդային կլիենտելիզմն ընդհանրության շատ եզրեր ունի չինական ընտանեկության /գուանսի/ և լատինաամերիկյան ֆամիլիզմի հետ (առանձնապես կադրերի հավաքագրման եղանակների և մեխանիզմների հարցերում): Յինգերորդ, կլանայինությունը միաժամանակ հանդիսանում է ոչ միայն քաղաքացիական հասարակության թերզարգացածության և անարդյունավետության փոխհատուցման մեխանիզմը, այլև իշխանությունից քաղաքացիական հասարակության օտարման աղբյուրներից մեկը:

Կլիենտելիզմի ուսումնասիրության մեթոդաբանական հիմքը կազմում է Արևմուտքի ճանաչված փիլիսոփա և քաղաքագետ Շ. Այզենշտադտի կողմից մշակված նեոպատրիմոնիալիզմի հայեցակարգը, որը հենվում է 20-րդ դարի խոշորագույն փիլիսոփա և սոցիոլոգ Մ.Վեբերի տեսական ժառանգության վրա:

Զարգացնելով այդ հայեցակարգը, հայ-ամերիկյան սոցիոլոգ և սոցիալական փիլիսոփա, Չիկագոյի համալսարանի պրոֆեսոր Գ.Դերլուգյանն առաջադրել և հիմնավորել է նորահայրենակալվածքային (նեովուշինային) կառավարման մոդելի գաղափարը: Յետխորհրդային հասարակություններում նեոպատրիմոնիալիզմի ֆենոմենը Գ.Դերլուգյանը բնութագրում է որպես նորահայրենակալվածքային կառավարման ձև, որի ներքո հասկանում է այնպիսի կառավարում, որը հենվում է «ընտանիքի» և կլանային-կորպորատիվ կառուցվածքների շահերը սպասարկող մեխանիզմների վրա: Այստեղից էլ՝ բյուլոկրատական կամայականությունների, կոռուպցիայի, կամ, որ նույնն է, քաղաքական օտարման աճի միտումները, որոնք հետխորհրդային հասարակության քաղաքական հանակարգի բնորոշ գծերից են: Դերլուգյանի տեսակետից այդ ամենը կառավարման կոռուպցիոն մեթոդի թերություններն են.² Ամեն մի անկանխակալ հայեցակարգային դատողության համար ակներս է, որ արդիականացման դիսկուլսի շրջանակներում մշակված հասկացական ապարատը կարող է լինել օգտակար կամ «աշխատող», «գործունակ»՝ հենց այն պատճառով, որ այն ծիշտ է արտացոլում փոխակերպվող հետխորհրդային իրականությունը:

Երկրորդ՝ «**Անփականաշնորհման «ցմցումնարուժության» մոդելի դերը օտարման ֆենոմենի սոցիալ-տնտեսական դրսնորումների ուսումնասիրության գործում»** Ենթագլխում իրականացվել է սեփականաշնորհման հետևանքների համալիր վերլուծությունը: Ուսումնասիրելով սեփականաշնորհման հետևանքները՝ ընդգծվում է, որ նախ, Յայաստանում սեփականաշնորհումը հետապնդում էր մեկ նպատակ՝ պետական, հանաժողովրդական սեփականությունն արագ փոխանցել մասնավոր անձանց՝ «Երկրի ապագա տերերին»: Առերևույթ հայտարարվում էր, թե իբր «Երկրի նոր տերերն» ի գորու կգտնվեն ավելի խելամտորեն տնօրինելու նախկին «համաժողովրդական սեփականությունը», բազմապատկելով ազգային հարստությունն ու հայ ժողովրդի բարեկեցությունը: Սակայն ստացվեց ծիշտ հակառակը. նոր սեփականատերը չգիտեր, ինչպես վարվել այդքան հեշտությամբ ձեռք բերված ունեցվածքի հետ (եթե հաշվի չառնենք «թալանվածի» վերավաճառքն ու մնացած տնտեսական մեքենայությունները): Յետևաբար,

¹ Нерсесянц В.С. Философия права. – М.: Норма, 2001, с.143.

² Дерлугян Г. Кризисы несоветчного правления. – В сб.: Армянский транзит. Проблемы и перспективы социальной трансформации. – Ереван, 2009, с. 47-48.

սեփականաշնորհման այն ձևը, որ ընտրվեց հայրենական «Երիտլիբերալների» կողմից, ամենաին էլ չհանգեցրեց բարեփոխման գլխավոր նպատակին՝ ազատ և ծեռներեց սեփականատերերի նոր դասակարգի կազմավորմանը և մրցունակ ու արդյունավետ շուկայական տնտեսության աստիճանական կայացմանը: Երկրորդ՝ սեփականաշնորհումը մեծամասամբ քաղաքական և միայն չնչին չափով՝ տնտեսական հարց էր: Վառչերային սեփականաշնորհումը, որ պետական իշխանության կողմից համաժողովրդական ունեցվածքի երեսէ կազմակերպված «մեծագույն թալան» էր, իրագործվեց նախապես մշակված բեմադրությամբ: Հայաստանում տնտեսական տարածքի նոմենկալատուրային «սեփականաշնորհումը» ոչ այլ ինչ էր, քան նախկին համաժողովրդական սեփականության վերաբաշխում՝ հօգուտ «նոր» նոմենկալատուրայի և նրանց մոտ կանգնած կազմավորվող «բիզնես-էլիտայի»: Այսպես դրվեցին իշխանության և բիզնեսի սերտաճման, տնտեսության և քաղաքականության ոլորտների օլիգարխիականացման հիմքերը: Երրորդ, մանր ու միջին ծեռնարկատերերի բազմաթափակ դասակարգի կազմավորման փոխարեն Հայաստանում ստեղծվեց մանր ու միջին ծեռնարկատիրություն՝ որպես ամբողջովին կախյալ տնտեսավարման տեսակ: Բոլոր հիմքերն ունենք այսօր պնդելու, որ Հայաստանում նոմենկալատուրային-օլիգարխիական կապիտալը, իշխանության և խոշոր բիզնեսի սերտաճմանը համուսանում է ոչ միայն խոշոր բիզնեսի «քարգավաճման», տնտեսական կյանքի հետագա մենաշնորհականացման, այլև տնտեսական կյանքից մանր ու միջին ծեռնարկատերերի զանգվածային օտարացման գլխավոր արյուրը:

«Ազատական» հետագծով բարեփոխումների խայտառակ ձախողումը հետխորհրդային երկրները, այդ թվում Հայաստանը, կանգնեցրին ուղղակի աղետի առաջ. «... հասարակության բոլոր հնարավոր վիճակներից, - նշում է տնտեսության գծով նորեյան նրանակի դափնեկիր Զոգեֆ Ստիգլիցը, - ծեռք բերվեց ամենավատքարագույնը՝ վիթխարի անկում: Եվ ապագայի կանխատեսումը մռայլ է. ծայրահեղ անհավասարությունն արգելակում է աճին»:¹ Իսկ մեկ այլ նորեյան նրանակակիր, տնտեսագետ Զոն Գելքրայտն այսպես է զնահատել հետխորհրդային «քարենորդիչների» շուկայական ֆունդամենտալիզմը, կամ, որ նույնն է, շուկայի ինքնազմակերպվող ունակության նկատմամբ անսահման հավատը՝ «Ըրանք, ովքեր չեն դադարում խոսել Աղամ Սմիթի ժամանակների ազատ շուկայի վերադարձի մասին՝ այնքան անհրավացի են, որ նրանց տեսակետը կլինիկական բնույթի շեղում կարելի է համարել: Դա մի երևույթ է, որը մեզանում՝ Արևմուտքում չկա, որը մենք չենք հանդուրժի և որը չէր կարող մեզանում գոյություն իսկ ունենալ»:²

Հետխորհրդային «ցնցումնաբուժության» ռազմավարության խայտառակ ձախողումը տարբեր կերպ են բնութագրում հանրաճանաչ փորձագետները՝ մե՛կ որպես աննախադեպ համընդիանուր աղետ, մե՛կ որպես երկրի իսկական ապարադիականացում, մե՛կ որպես ցեղասպանություն: Իսկ ՈԳԱ ակադեմիկոս, ականավոր ռուս սոցիոլոգ Գ.Վ.Օսիպովը 1997թ. տվել է Ուսուաստանի աննախադեպ համընդիանուր աղետի հակիրճ վերլուծական բնութագիրը. «... 24 հիմնական ցուցանիշներով ... Ուսուաստանը դուրս էր եկել կրիտիկական մակարդակի թույլատրելի սահմաններից, որից հետո սկսվում է հասարակության և պետության փլուզումը, մարդու ֆիզիկական և բարոյական անկումը»:³ Այս գնահատականն ամբողջովին վերաբերում է նաև 1990-ական թվականների տերպետրոսյանական Հայաստանին:

Սեփականաշնորհման «ցնցումնաբուժության» մոդելի իրականացման անմիջական արդյունքների աղետաբերությունն է հավաստում աղքատության և գործազրկության զանգվածային աճը, կենսամակարդակի սրբնաց անկումը և սոցիալական անհավասարության աննախադեպ աճը: Անտարակույս, տերպետրոսյանական վարչակարգը կատարել էր Արևմուտքի քաղաքական պատվերը՝ ընդունել էր ոչ միայն «ցնցումնաբուժության» նորազատական հայեցակարգը, այլև աղքատության նոր պատկերացումը: Կարելի է վստահաբար ասել, որ Հայաստանի բնակչության զանգվածային աղքատացումը սառնարտորեն նախատեսված էր սեփականաշնորհման «ցնցումնաբուժության» մոդելի մեջ: Այդ մոդելը չէր նախատեսել բնակչության համատարած աղքատացումը կանխող ոչ մի մեխանիզմ: Հիշական «Երիտլիբերալները» այդպես էլ չփորձեցին հասկանալ, որ հետխորհրդային աղքատությունը միանգամայն այլ տիպի աղքատություն է: Այն ուներ և ունի էապես այլ դիմանիկա, քան ազատական հասարակության մեջ, որի ուղիով, իբր, նրանք ընթանում էին, բայց որը նույնիսկ չգիտեին և չէին հասկանում: Հիշական վայ-բարենորդոգիչների կողմից հաշվի չառնվեց այն

¹ Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. – М.: Мысль, 2003, с.125.

² «Известия» 31 января 1990.

³ Осипов Г.В. Россия: национальная идея. Социальные интересы и приоритеты. – М.: Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997, с.26.

հանգամանքը, որ համատարած աղքատացման պայմաններում Հայաստանի բնակչության մեծամասնությունը ստիպված էր լինելու մշակելու գոյատևման ռազմավարություն, կամ անցնելու մարդինալերի խումբ: Դա նշանակում է, որ օրենքուիվ պայմանները պետք է բնակչության նշանակալի մասին ստիպեհն-հարկադրեհն փոխելու իրենց սոցիալական դիրքը, կապերն ու միջավայրը: Այլ կերպ ասած, նրանք հարկադրված էին լիովին կամ մասնակիրեն հեռանալու-օտարվելու սոցիալ-տնտեսական և նշակութային կապերի սովորական դարձած շրջանակներից՝ հայտնվելով սահմանային, «լուսամցքային», կամ, որ նույնն է, «կախյալ վիճակում»:

Վերլուծելով Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքի մարդինալացման որոշ առանձնահատկությունները, հետևություն է արվում, որ դրանք փոխկապակցված են անոնմիականացման գործընթացների հետ: Աստեղախոսի արժարժած՝ անոնմիայի փիլիսոփայական մեկնարբանության մեջ ուշագրավ է երկու հանգամանքը: Նախ, Հայաստանի բնակչության մեծամասնությունը հիվանդագին է տանում սովորական, ավանդական արժեքների և փոփոխված սոցիալ-ազգային իրականության միջև կոնֆլիկտի անոնմիական վիճակը: Երկրորդ, ատենախոսն ընդգծում է, որ այդ վիճակը ոչ մի կերպ չի կարելի բացատրել պատճական մատերիալիզմի չարչըկված դրույթով՝ հասարակական և անհատական գիտակցությունը ետ է մնում պատճական իրադրությունների դիմացիկայից կամ կորցնում է կապը օրենքուիվ ռեալության հետ: Աստեղախոսի ընթացմանը, անոնմիական իրադրությունն ընդգրկում է ինչպես որոշ օրենքուիվ հասարակական իրավիճակ, այնպես էլ այդ իրավիճակի գիտակցումը նրա մեջ ներգրավված մարդու կողմից: Այս դեպքում իրադրությունն իրենից ներկայացնում է սուբյեկտիվի և օրենքուիվի որոշ միասնություն:

Որո՞նք են հայ հասարակության անոնմիականացման բնորոշ ձևերը: Նախ, անոնմիական հարմարման ձևերից է «նորարարությունը», որը լայն տարածում է ստացել հետխորհրդային Հայաստանում: Զեկուրվել է «նորարար» հայ անհատի այն տիպը, որը հանողված է, թե հանուն կենսահաջողության բույլատրելի են բոլոր, ներառյալ՝ անօրինական և անբարոյական միջոցները: Դրանք մարդկանց մեջ սերմանում են հարստություն դիզելու անհագուրդ ձգտում, ագրեսիվություն, խմբային եղողմ՝ ներառյալ «կլանային» եղողմը և սոցիալական անպատասխանատվության զգացումը: Երկրորդ, «նորարարության» նկատմամբ արձագանքի յուրօրինակ եղանակ է ծիսականությունը /ոխտուալիզմը/՝ որպես անոնմիայի դրսնորման ձև: Հայաստանում հասարակական և ազգային գիտակցության մեջ լայն տարածում է ստացել նոր արժեքների և նպատակների նկատմամբ վերաբերմունքի այն տիպը, եթե մարդիկ իրենց սոցիալական վարժով սոսկ արտաքնապես են ընդունում նոր ժողովրդավարական արժեքները: Այլ կերպ ասած, ընդունում են հարկադրված՝ այդ արժեքների նկատմամբ չունենալով ներքին վստահություն ու հավատ: Ծիսականությունը առանձնապես բնութագրական է այն հայերի համար, ովքեր նախկինում իրենց գգում էին սեփական ճակատագրի տերեր, ովքեր պահպանել են բարեկեցիկ կյանքի հիշողությունը: Ինքնահարգանքի, սեփական ինքնության կորուստը հաճախ հարուցում է չարացածության և նժողովության հիվանդագին զգացումներ: Այդ զգացումները կարող են թիրախավորվել ուրիշ մարդկանց վրա կամ ազդակել միայնության և ինքնօտարման խորացմանը: Կամ էլ՝ ուղղվել խորհրդային անցյալի հիեալականացմանը: Հայտնի է, որ տերպետրույանական ժամանակներից Հայաստանում լայն տարածում է ստացել ռետրիտիզմը /անտեսումը, մերժումը/ որպես անոնմիայի տարատեսակություն: Այն բնութագրում է սոցիոնշակութային նպատակների ու դրանց իրականացման ինստիտուցիոնալացված միջոցների նկատմամբ ներժողական-անտեսող վերաբերմունքի տիպը: Հայաստանում մերժողականության երևույթն ընդարձակվել է համարյա բոլոր հնարավոր ուղղություններով և ձեռք բերել իշխանությունից և հասարակությունից օտարվածության սկզբունքորեն նոր, համընդհանրական որակ: Դրա կրողներն են փոխակերպվող հայ հասարակությունից մերժվածները, առանձնապես զրկյալ թշվար մարդիկ, քրոնիկական հարբեցողները, շրջանոլիկները և ուղղվեր: Այսօր Հայաստանի բնակչության մեծամասնության միակ «կրոնը» դարձել է ժխտման փիլիսոփայությունը, որն ունի իր յուրահատկությունը: Բան այն է, որ սեփականաշնորհման գործընթացների նկատմամբ մարդկային զանգվածների ժխտական վերաբերմունքը ուղղեկցվում էր բնակչության մեծամասնության յուրօրինակ սոցիալական լաւությամբ: Սակայն այդ խոսուն լաւությունն իր մեջ բովանդակում էր ավելի խոր ներքին ժխտականություն, քան հանրահավաքները և ցույցերը: Դա սոցիալական համերաշխության և մարդկային կապերի խզման, դրանց ամրապնդող ազգաբարոյական հյուսվածքների քայլայման խորհրդանիշն էր: Այն հայ հասարակությունը պառակտում էր, հարուցում նրա մեջ ընկճվածության աճող տրամադրություններ և դրանով ինչ-որ չափով նախագրուշացնում էր սոցիալական դժգոհության հնարավոր պայթյունի մասին: Այս տեսանկյունից անդրադառնալով ռետրիտիզմի ֆենոմենի վերլուծությանը, ատենախոսության մեջ հիմնավորվում է այն դրույթը, որ հայ հասարակության մեջ ռետրիտիզմի բնութագրական առանձնահատկություններից է մարդկանց «պասիվ պահպանողականությունը»:

Կատարված վերլուծությունները թույլ են տալիս Հայաստանը բնութագրվել որպես անոնհականացված և օտարված հասարակություն: Նրա արմատները, կամ, որ նույնն է, ակլումբները պետք է փնտրել, նախևառաջ, սեփականաշնորհման ընտրված մողելի իրականացման մեջ, որը հանդիսացավ ապակառուցողական անոնմիայի հիմնական ձևը: Դենց այդ մողելը կանխորշեց տնտեսական բարեփոխումների օլիգարխիական բնույթն, ինչպես նաև անոնմիայի և սոցիալ-տնտեսական օտարման մասշտաբները: Հայկական կապիտալիզմի համեմատաքարտ կարճատև պատմությունը հանդիսանում է այն բանի ցայտում և ուսանելի օրինակը, թե ինչպես տիրանալով սեփականությանը, նոր բիզնես-ընտրանին անցնում է սոցիալական այնպիսի ռեսուրսի «սեփականշնորհմանը», ինչպիսին է քաղաքական իշխանությունը:

«Քաղաքական օտարման ձևերը և նրա հաղթահարման ուղիները նորարուրժուական հայ հասարակության մեջ» Ենթագլխում քննարկվում են քաղաքական օտարման ձևերի առաջացման, գործառնության և զարգացման ձևերը, ինչպես նաև օտարման ֆենոմենի բովանդակային առանձնահատկությունները, որոնք վերլուծվում են քաղաքական փոխակերպումների համատեքստում:

Ատենախոսի հետազոտական հետաքրքրությունը կենտրոնացված է հենց այդ խճված «գորդյան հանգույցի» մեջ պարզություն մտցնելու, քաղաքական օտարման պատճառների և մեխանիզմների վերլուծության վրա: Այն հիմնվում է համակարգային օտարվածության իրադրության, կամ, որ նույնն է, վստահության համընդիանուր զգնաժամի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերի սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական ուսումնասիրության վրա: Դայտնի է, որ սոցիալ-քաղաքական կյանքի համընդիանուր խաթարման մեջ առավել մտահոգիչ է հայ հասարակություն-անհատ-իշխանություն փոխադարձ օտարվածության խորացունք: Ընդհանրացնելով այդ օտարվածության բազմաթիվ ու երբեմն իրարամերժ բնութագրերը, հիմնավորվում է այն իրողությունը, որ շարքային հայր և հասարակությունը կարող են, լավագույն դեպքում, ազդեցության փորձեր նախաձեռնել, սակայն չեն կարող ընտրել, կարող են խորհուրդ տալ իշխանություններին, բայց ոչ պահանջել նրանցից կարող են արտահայտել իրենց կարծիքը, բայց ոչ վճռել: Վերլուծելով քաղաքական կյանքից օտարվածության վիճակի հոգեբանական բնութագրերը, հետևություն է արվում է, որ բազմաթիվ հայեր այլևս չեն հավատում, թե իրենք կարող են որևէ ծևով ազդել քաղաքականության վրա: Նրանք իրենց գգում են ամբողջովին շահարկված, օտարացած և մեկուսացված քաղաքական գործընթացներից, լիովին մոռացված, ավելորդ ու անգոր: Գնալով ավելի ու ավելի մեծ չափով զանգվածային հայր ոչ միայն գգում է իր խոր հիասթափվածությունը Հայաստանի ավտորիտար-կլանային քաղաքական համակարգից և նրա խորհրդանշներից, այլև քաղաքական ինստիտուտներն ընկալում է որպես իր սոցիալական կարիքների և հոգսերի հետ կապ չունեցող ձևական կառույցներ:

Հետագա շարադրանքում անդրադարձ է արվում Հայաստանի քաղաքական համակարգի բնութագրմանը: Ատենախոսը, մասնավորապես, հիմնավորում է այն թեզը, որ քաղաքական համակարգի գլխավոր առանձնահատկությունը այն է, որ պետական կառավարման, ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական լծակները կենտրոնացել են իշխող վերնախավի, կոռումպացված բյուրոկրատական ապարատի և նրանց սերտաճված օլիգարխիական խմբերի ձեռքում: Հայաստանի քաղաքական դասակարգն ավելի ու ավելի մեծ չափով իրեն գգում է որպես ինքնարավ, միայն իր խմբային շահերը սպասարկող ուժ: Նա դարձել է իր ներփակ աշխարհի ստեղծնան գերագույն սուբյեկտը: **Ենթագլխում բազմակողմանի վերլուծության է Ենթարկված քաղաքական համակարգի սոցիալական հենարանը հանդիսացող նոմենկլատուրային բյուրոկրատիան, որը կառուցված է պաշտոնական դիրքերի աստիճանակարգված բուրգի տեսքով:**

Ապացուցվում է, որ Հայաստանը մնում է ոչ այնքան զարգացող, որքան «կառավարվող» ժողովրդավարության ցայտուն օրինակ: Այն արտացոլում է Հայաստանում իշխանության վերարտադրության՝ համակարգի մեջ մտնող տարրեր ուժերի միջև յուրօրինակ ոչ ֆորմալ «հասարակական պայմանագրի» տրամաբանությունը: Դրա եւրույնը կայանում է այնպիսի քաղաքական կերպարանափոխման մեջ, երբ ժողովուրդը դե-յուրէ իշխանության աղբյուրից՝ դե-ֆակտո վերածվում է բյուրոկրատական ձեռնածությունների օբյեկտի, որը բնութագրում է հայ ժողովրդից պետական իշխանության համակարգային օտարվածությունը:

Ատենախոսության մեջ լայնորեն օգտագործվել են սոցիոլոգիական հետազոտությունների տվյալները, որոնք ստեղծում են օտարված հայ հասարակության ամբողջական նկարագիրը: Սակայն այդ տվյալները կրում են լրացուցիչ փաստարկման բնույթ՝ դրանք մեզ թույլ են տալիս տեսնել համակարգային օտարվածության, կամ, որ նույնն է, համընդիանուր անվստահության անմիջական պատկերը: Այդ մասին են վկայում ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գևորգ Պողոսյանի դեկանարդյան՝ 2001թ. բազմամյա հարցումների արդյունքները, որոնք արձանագրել են այն աներկարյալի փաստը, որ շարքային հայերն այլևս չեն վստահում Հայաստանի քաղաքական

համակարգի գրեթե բոլոր ինստիտուտներին: Այդ անվատահությունը նվազելու փոխարեն ժամանակի ընթացքում էլ ավելի է ուժեղացել:¹

Հայաստանում քաղաքական օտարվածության և սոցիալական դժգոհությունների աճի ընդհանուր միտումների մասին են վկայում նաև հայ փիլիսոփա Վլադիմիր Օսիպովի կողմից անցկացված հարցումների արդյունքները: Հարցվածների մեծամասնությունը (74 տոկոսը) չեն վստահում Հայաստանի օրենսդիր իշխանությանը, 76 տոկոսը՝ դատական համակարգին, իսկ կառավարությանը՝ հարցվածների 73,6 տոկոսը: Նույն հարցումների տվյալները հավաստում են այն մասին, որ հարցվածների 67,6 տոկոսը չեն վստահում կուսակցություններին, որոնց լիովին կամ մասնակիորեն վստահում է հարցվածների միայն 16,2 տոկոսը:²

Վերլուծելով կուսակցական օտարման առանձնահատկությունները, ատենախոսության մեջ հետևողություն է արվում, որ Հայաստանում գործող կուսակցությունների թվաքանակն ամբողջությամբ՝ բազմակուսակցական համակարգն ամենևին չի վկայում հայ հասարակության տարրեր խմբերի և դասակարգերի շահերի հստակ ներկայացվածության, իսկ ավելի ճգրիտ՝ ներկայացուցության մասին: Ատենախոսի կարծիքով, հայկական կուսակցությունները՝ մեծամասամբ քաղաքական գործունեության նմանակեցնումն են, որոնց ետևում քողարկվում են խմբային կամ անձնական շահերն ու ամբողջաները: Այս տեսանկյունից անդրադարձալով կուսակցական օտարման պատճառների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությանը, ատենախոսության մեջ հիմնավորվում է այն դրույթը, որ կուսակցական օտարումը հայ հասարակության ներկայացուցության քաղաքական մեխանիզմի հիմնախախտվածության, ներկուսակցական ժողովրդավարության քուլացման, կամ, որ նույնն է, կուսակցությունների բյուրոկրատացման աճի խտացված արտահայտությունն է: Պատգամավորները, որոնք առերևությամարդում են որոշակի սոցիալական խմբերի շահերի ներկայացուցիչ, իրականում փոխակերպվել են կուսակցական ապարատի ներկայացուցիչների, կյանքի կոչելով «ապարատի ներկայացուցիչների ներկայացուցության» հորի ֆենոմենը: Այլ խոսքերով, կուսապարատը՝ որպես կուսակցական շարքերից և հասարակական խմբերից ու խավերից օտարված կառույց, մենաշնորհականացրել է կուսակցության լեզվինացման գործառույթը:

Ենթագլում քննարկվում են նաև քաղաքական օտարվածության այն գծերը, որոնք ներհատուկ են Հայաստանի ընտրական համակարգին և նրա գործառնության հասարակական պրակտիկային: Ատենախոսը առանձնացրել է երեք հանգամանք: Նախ, թե ով կդառնա Աժ-ի պատգամավոր, հիմնականում, կանխորոշված է: Անտարակույս, Հայաստանում ընտրությունները՝ դրանք կամարտահայտություն են, սակայն ունեն առանձնահատուկ բնույթ, որը բանձելուց հետո ստանում է հետևյալ տեսք՝ ծեր փոխարեն մենք ընտրել ենք, իսկ դուք՝ հայ ընտրողներ, պետք է ընդամենը այն հաստատեք: Իրական այլընտրանքը, որոշ վերապահումներով, բացակայում է: Երկրորդ, Հայաստանում, ինչպես և մյուս հետխորհրդային հասարակություններում, գոյություն ունի այսպես կոչված փակ ցուցակների պրակտիկա, որը կիրավում է խորհրդարանական ընտրություններում: Ընտրողը քվեարկում է թեկնածուների ցուցակի համար, որոնք առաջադրվել են կուսակցությունների կողմից: Թեկնածուների ազգանունների հերթականությունը որոշվում է կուսակցական ապարատի կողմից և փոփոխման ներական չել: Կարելի է քվեարկել միայն ողջ ցուցակի համար, ընդամեն՝ նոր ազգանուններ հնարավոր չեն ավելացնել: Արդյունքում պատգամավորության թեկնածուների մեծամասնությունն անհայտ է մնում հայ ընտրողին: Թեկնածուները գիտեն, որ իրենք, փաստորեն, ոչ մեկին չեն ներկայացնում: Հետևաբար, ըստ էլեկտրանական չունեն քաղաքական լեզվինացմանը, որը անհրաժեշտ է կուսակցական բյուրոկրատիային հակագործությունը: Երրորդ, քաղաքական օտարման աճին նպաստում է և այն իրավիճակը, երբ իսկական ժողովրդավարական ընտրության փոխարեն ներկայացվում է միանգամվա զավեշտալի քաղաքական շոու և թեկնածուների կեղծ ընտրություն, մոդայական արտահայտությամբ, «քաստինգ», որտեղ բովանդակային իմաստը արժեգրկվում է սկանդալային հայտարարություններով և փոխարարձ մեղադրանքներով: Իսկ իսկական ընտրությունը և քաղաքականությունը ստվերվում են անդրկուլիսյան գործարքներում և որոշումներում, որոնք ոչ մի հայ ընտրողի հետ չեն քննարկվում:

Այսպիսով, Հայաստանի օլիգարխիական-հայրենակցական քաղաքական համակարգը, զանգվածային հայի ընտրահրավունքը ձևականորեն ընդունելու քողի տակ, փաստորեն, հաստատում է նրա օտարումը սեփական «ընտրաձայնից», ինչպես նաև ընտրական գործընթացներից: Դա Հայաստանում քաղաքական օտարման զագային

¹ «Երկիր» շաբաթաթերթ, Երևան, 31.01.2001:

² Осипов В. Выборная демократия: политическая функция НПО. В сб.: Выборы и демократия: фактор гражданского общества. – Ереван, 2003, с.65.

առանձնահատկություններից է: Անվիճելի է, որ այսօր հարկավոր են ինստիտուցիոնալ փոփոխություններ, որոնք կապահովեն Հայաստանի քաղաքական համակարգի, նրա ինստիտուտների գործունեության բափանցիկությունն ու բացուրունը, անարգել և ազատ քաղաքական նրգակցությունը, արդյունավետ ժողովրդավարական ընթացակարգերը, քաղաքական համակարգի և քաղաքացիական հասարակության հակադարձ կապի ամրապնդման նոր նեխանիզմները, ակտիվ ազգային երկխոսությունը:

Ատենախոսության մեջ սոցիոլոգիական և սոցիալ-փիլիսոփայական տեսանկյունից վերլուծաբար, հանգամանորեն հետազոտվել են քաղաքական կոռուպցիայի որպես քաղաքական օտարման առավել զարգացած տեսակի, այն բնութագրերը, որոնց շնորհիվ պետական իշխանության վարչական ռեսուրսի համիլավի օգտագործունը, կամ, որ նույն է, իշխանության չարաշահումը ոչ միայն ընդլայնում է քաղաքական կոռուպցիայի գործառնության շրջանակներն, այլև վերացնում է «իշխանության ուղղահայցի» համակարգաստեղծ տարրի:

Ինչի՞ց են այսօր գլխավորապես դժգոհ Հայաստանի շարքային քաղաքացիները: Նախնառաջ, կրթության ոլորտի, ոստիկանության և դատական համակարգի կոռուպցավածությունից: Դա հաստատվում է Transparency International (TI) միջազգային կազմակերպության և «Ռոմիր» ռուսաստանյան անկախ հետազոտական հոլդինգի կողմից կատարված սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքներով: Մասնավորապես, «Ռոմիր» կողմից Հայաստանում անցկացված հարցումները ցույց են տվել հարցվածների կեսը գտնում է, որ նեզանում կոռուպցիայի մակարդակը բարձրացել է, և մարդկանց միայն 15 տոկոսն է կարծում, թե նկատվում է նվազեցնան միտում: Մնացած 35 տոկոսը համոզված է, որ կոռուպցիան մնացել է նույն մակարդակին: Հարցվածների 53 տոկոսը (2009թ. այս ցուցանիշը ցածր է՝ 48 տոկոս) գտնում է, որ կոռուպցիայի դեմ պայքարի ուղղությամբ իշխանությունների կողմից ծեռնարկած քայլերը անարդյունավետ են՝ ֆինանսական միջոցներ շատ են ծախսվում, իսկ օգուտն աննշան է:¹ Այս տեսանկյունից անդրադարձականություն կոռուպցիայի դեմ պայքարի արդյունավետության հարցերի վերլուծությանը, ատենախոսության մեջ հիմնավորվում է այն դրույթը, որ հասարակության մեջ, որտեղ պետությունը ծառայում է ժողովրդին, քաղաքացիների անձնական շահը կարող է դառնալ համակարգային կոռուպցիային դիմագրավող, պետության հակակոռուպցիոն քաղաքանության հասարակական աջակցություն ապահովող լուրջ գործոն: Չե՞ որ, ի վերջո, կոռուպցիայի դեմ պետության պայքարի արդյունավետությունը՝ ածանցյալ է բուն հայ հասարակության վիճակից, այն բանից, թե որքանով Հայաստանի քաղաքացիները համախմբված են այդ պայքարի նպատակների շուրջը: Եվ ընդհակառակը, երբ պետությունն օտարված է հասարակությունից, և հակադրված է նրան, ապա անձնական շահը, որպես կանոն, գործում է ընդդեմ պետության, և այդ ժամանակ կոռուպցիայի դեմ պայքարի բոլոր ջանքերն իգուր են:

Քննարկելով այս ամենը ատենախոսը գտնում է, որ անխոհեմ կլիներ անտեսել Արևմուտքի՝ կոռուպցիայի դեմ պայքարի փորձից բխող դասերը: Որանցից մեկն էլ հենց այն է, որ այդ պայքարում անհրաժեշտ է հաշվի առնել անձնական շահը, այն ինստիտուցիոնալացնելու անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ, նա գտնում է, որ Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական ընտրանին պետք է բարձրացնի իր սոցիալական պատասխանատվությունը, գիտակցի համակարգային կոռուպցիայի դեմ պայքարի արդյունավետության բարձրացման և իրենց ճակատագրի փոխկախվածությունը: Այդ ընտրանու շրջանակներում գործող ներկայիս հորի բարքերը պետք է փոխվեն առաջացած հիմնախնդիրները լուծելու այնպիսի եղանակներով, որոնք չեն քայլեայում հայ հասարակության իրավական և բարոյական նորմերի համակարգը: Դա կարող է, ի վերջո, նպաստել հայկական բիզնեսի սոցիալական ինտեգրմանը, պետության, բիզնեսի և հայ հասարակության փոխգործակցության կանոնների մշակմանը, կամ, որ նույն է, դրանց միջև յուրօրինակ սոցիալական պայմանագրի կնքմանը, ինչը կարող է դառնալ պետության, բիզնեսի և քաղաքացիական հասարակության փոխօտարվածության հաղթահարման կարևոր գործոն:

Ատենախոսության մեջ նշվում է, որ ներկայում Հայաստանի բնակչության նշանակալի նասի կողմից ապրվող իրավիճակը, կամ, որ նույն է, գիտակցության և ինքնազգացողության վիճակը, որը բնութագրվում է օտարվածության հատկանիշներով, հարուցել և շարունակում է հարուցել խոր փոփոխություններ նրանց գիտակցության մեջ: Բազմաթիվ հայերի կողմից ապրվող քաղաքական օտարվածությունն արտահայտվում է առանձնահատուկ եղանակով: Այն, մի կողմից, վերածել է օտարվածության ոչ միայն կառավարող վերնախավից, որը կանգնած է հիմնական ինստիտուտների գլուխը, այլև քաղաքականությունից ընդհանրապես: Իսկ մյուս կողմից՝ օտարվածության այդ վիճակը վերածել է խոր անվատահության՝ ցանկացած կոլեկտիվ ընդվզումի գործողության նպատակահարմարության նկատմամբ: Ըստ ատենախոսի տրամաբանության,

¹ “Голос Армении”, 14 декабря 2010.

վստահության ճգնաժամը նրանց հանդեպ, ովքեր կանգնած են Հայաստանի հիմնական քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների գլուխը, բազմահազար հայերի մոտ վերածել է այն համոզման, որ իրենք անկարող են արմատականորեն և ուշի լավը բարեփոխել, ինչպես սեփական կյանքի հանգանանքները, այնպես էլ երկրում տիրող վիճակը: Դա նշանակում է, որ սոցիալական անպաշտպանվածության, քաղաքական անզորության զգացումների ծայրաստիճան սրումն ուղեկցվում է այդ ամենը փոխելու անհնարինության զգացումով, ինչն էլ առաջացնում է համընդիմանուր դժգոհության և տարերային ընդգործությունները: Տարօրինակն այն է, որ դրա մասին սկսել է խոսել ՀՀ նախակին նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը,¹ որի նախագահության օրոք սկսեցին խորանալ ու սրվել սոցիալ-քաղաքական անելանելիության և օտարվածության տրամադրությունները:

Դրանց միահյուսման առավել բնորոշ հետևանքներից է համընդիմանուր քաղաքական պասիվության և անկումայնության վիճակը: Հաճախ կարելի է լսել, թե իբր` «Հայ ժողովուրդը դարձել է համակ անտարբեր և լուր զանգված» կամ «չդատող և համակերպվող մարդկանց հասարակություն»: Որ հայ հասարակությունը «անտարբերությամբ» լրում է, դա փաստ է: Սակայն դա ամենակին «դատարկ», «բուր» լրություն չէ, այլ խոսուն լրություն: Որո՞նք են, ըստ ատենախոսի, դրա բնորոշ գծերը: Նախ, խոր անբավարարվածությունն ու առերևույթ քողարկված քաղաքական քննադատամոլությունը, որ այնքան բնութագրական է զանգվածային հային, չի հենվում տնտեսության, քաղաքականության, կառավարման և բարոյականության մեջ խորացող ճգնաժամի գլխավոր պատճառների հստակ ըմբռնման վրա: Հայաստանում քաղաքական օտարվածության և բողոքի տրամադրությունների սահմանափակությունը հենց նրանում է, որ դրանք չեն հենվում ներկայիս ընդիմանուր ճգնաժամից դուրս գալու ինչ-որ այլընտրական ծրագրի, ռազմակարության, բոլորին հասկանալի և մատչելի ինչ-որ հստակ ըմբռնումի կամ պատկերացման վրա: Զանգվածային հայը թեև դժգոհ, խորապես հիասքափված է իշխանություններից, սակայն չունի քաղաքական գործողությունների ծրագրի, որովհետև այլընտրանք չի տեսնում: Նույնը վերաբերում է նաև ընդդիմությանը: Ներկայիս վարչակարգին հասցեագրված խիստ մեղադրանքներով, Հայաստանի առաջ ծառացած արտաքին և ներքին մարտահրավերների ամբոխավարական շահարկումներով հայրենի ընդդիմությունը փորձում է քողարկել ազգային կյանքի առողջացման սեփական այլընտրական կառուցողական ռազմակարության բացակայությունը, իրավիճակը վերափոխելու իր «տեխնոլոգիական» գաղափարների սահմանությունը: Երկրորդ, ատենախոսը գտնում է, որ շարքային հայերի նշանակալի մասին ներհատուկ դժգոհության և օտարվածության տիպական վիճակները, նախևառաջ, որոշվում են սոցիալական հոլյօգերով, ինչի պատճառով էլ աչքի են ընկնում անկայունությամբ, արագ վերելքներով և անկումներով, մի ծայրահեղությունից մյուսին չպատճառաբանված անցումներով: Այսպիսին է այսօր սոցիալական հոլյօգերի և քաղաքական տրամադրությունների «պլազմային» այն վիճակը, որը Հայաստանում գտնվում է մշտական խմորման, փոփոխության և փոխակերպման մեջ: Դրանք վկայում են հայ զանգվածների քաղաքական էներգիայի ապակենտրոնացվածության մասին:

Ենթագին վերջին բաժնում քննարկվում են Հայաստանում համակարգային օտարման աստիճանական հաղթահարման ռազմակարական ծրագրի, կամ, որ նույն է, երկրի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելի մշակման մի շարք հարցեր, որոնց արդյունքում եզրակացվում է, որ անհրաժեշտ է վճռականորեն հրաժարվել «Վերևից» թելադրվող արդիականացման ավտորիտար մոդելից և կառուցել հասարակական, ազգային զարգացման նոր տրամաբանություն կամ նախագիծ:

Կատարված ուսումնասիրություններն ատենախոսին թույլ են տվել առաջադրել և հիմնավորել Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելը, որն ամբողջովին կողմնորոշված է դեպի ժողովրդավարության, սոցիալական արդարության և հայրենասիրության արժեքները, մատնանշում է դրանց հաստատման գործում ազգային պետության վճռորոշ դերակատարությունը: Եթենց դա է ատենախոսին թույլ տվել ներկայացված նախագիծն անվանել Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդել: Միայն վերոնշյալ արժեքների գերակայության և ազգային պետության վճռորոշ դերակատարության պայմաններում է հնարավոր իշխանություն-ժողովուրդ համապարփակ փոխօտարվածության մեղմացումը, աստիճանական հաղթահարումը:

Հասարակական զարգացման ազգային մոդելը կամ նախագիծը ենթադրում է միջոցառումների մի ող համակարգ, որոնք պետք է իրականացվեն հասարակության տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական ոլորտներում:

¹ Armenia Today, 01.01.2014, Политика Армения.

Տնտեսության ոլորտում՝ տնտեսական կյանքից օտարման տարբեր ձևերի մեջմացման համար պահանջվում է եապես բարձրացնել տնտեսության պետական կարգավորման արդյունավետության մակարդակը, ապահովել մասնավոր սեփականության և պայմանագրային հարաբերությունների ինստիտուտի, ինչպես նաև տնտեսական ազատ մրցակցության զարգացումը: Լիարժեք մրցակցային շուկան գործում է միայն այն ժամանակ, եթե սեփականության իրավունքը պաշտպանված է օրենքով և համապատասխան ինստիտուտներով, որոնք ապահովում են նրա բնականոն գործառնությունը և զարգացումը:

Իրավաբարդարական ոլորտում՝ օտարման ձևերի մեջմացումը կամ աստիճանական հաղթահրումը, նախևառաջ, պահանջում է.

1/ ամրապնդել զապումների և հակակշիռների համակարգը պետական իշխանության ճյուղերի միջև, բարձրացնել դրանց օրգանական փոխգործակցության արդյունավետությունը, 2/ ապահովել օրենքի գերակայությունը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ օրենքը վեր է ցանկացած հեղինակությունից, ցանկացած անձնավորությունից, և որ օրենքի մեկնաբանությունը տրվում է միայն անկախ դատարանի կողմից: Առհասարակ, անհրաժեշտ է եապես վերափոխել իրավակիրառական պրակտիկան, ամրապնդել ժողովրդավարական իրավակարգը, 3/ որակապես ընդլայնել իշխանության ներկայացուցչական մարմինների լիազորությունները, 4/ արդիականացնել Հայաստանի գործադիր իշխանության կառուցվածքը՝ պետական որոշումների մշակման գործնարարությունը քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների հասարակական վերահսկողության ապահովման նպատակով, 5/ ստեղծել պայմաններ՝ միջկուսակցական մրցակցության զարգացման համար: Կուսակցությունները պետք է իրական հնարավորություն ունենան պայքարելու քաղաքական իշխանության իրավունքը նվաճելու համար՝ հայ հասարակությանն առաջարելով համագոյային ծրագրեր և լիդերներ՝ հանրային պաշտոններ զբաղեցնելու համար, 6/ կատարելագործել իշխանության փոխելիության, ազատ ընտրությունների անցկացման մեխանիզմները, 7/ մշակել պետական կառավարման նոր մոդել՝ արդյունավետության, քափանցիկության, հայ հասարակությանը պարբերական հաշվետվության ժողովրդավարական սկզբունքներով և մեխանիզմներով: Խոսքը պետական կառավարման այնպիսի համակարգի մասին է, որը պետք է հիմնվի իշխանության ճյուղերի, բիզնես-ընտրանու, կուսակցությունների, ակադեմիական և ծյուղային գիտության, հասարակական կազմակերպությունների ազգանպաստ համագործակցության վրա:

Պետական կառավարման գաղափարախոսությունը պետք է հիմնվի սոցիալական գործընկերության և մասնակցային ժողովրդավարության սկզբունքների վրա: Քաղաքական առաղջ մրցակցությունը, պետական իշխանության ճյուղերի միջև զապումների և հակակշիռների գործուն հանակարգը, օրենքի գերակայությունը, իշխանությունների փոխելիությունը՝ այդ ամենը կազմում է իշխանություններից, կուսակցություններից և հասարակական կազմակերպություններից հայ հասարակության համակարգային օտարացածության մեջմացման կամ աստիճանական հաղթահարման սոցիալական տրամաբանությունը: Ըստ ատենախոսության տրամաբանության, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական օտարման մեջմացման գործում միանգամայն ճիշտ է ժողովրդավարության, նրա ինստիտուտների լիարժեք կայացման վերաշեշտադրումը: Խելական ժողովրդավարությունը միշտ կողմնորոշված է դեպի մեծամասնության շահերն ու պահանջնունքները: Սակայն ժողովրդավարությունը չի կարող կայանալ առանց սոցիալական արդարության և հայրենասիրության:

Երրորդ՝ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱՐԴԱԿԱՍՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԴՈԿՏՐԻՆԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՏԱՐՄԱՆ ՀԱՂԹԱՐՄԱՆ ՆՈՐ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ» գլուխը նվիրված է սոցիալական արդարության տարբեր մոդելների բնութագրման և փոխակերպումների համատեքստում սոցիալական արդարության նոր մոդելի և օտարման հաղթահարման ռազմավարության մշակման:

Հայաստանի փոխակերպումների համակարգային վերկլուծության արդյունքում հիմնավորվում է, որ ժամանակակից Հայաստանում, ինչպես նաև մյուս հետխորհրդային երկրներում, այլև անհնար է արդարության համայնավարական հավասարարական մոտեցումը: Հետևաբար, արդարության թեմայի վերաշեշտադրումն ամենակին չի նշանակում վերադարձ խորհրդային հավասարարությանը, առավել ևս՝ «բռնատիրվածը խելու և վերաբաժանելու» ամբոխավարական գաղափարախոսությանը: Միաժամանակ այսօր անընդունելի է նաև արդարության ազատական մոդելը, որը կապված լինելով սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավունքների ձևական հավասարության հետ, գործնականում չի շոշափում դրանց իրականացման կոնկրետ պայմանները:

Առաջին ենթագլխում՝ «Սոցիալական արդարությունը որպես համակարգային օտարման հաղթահարման վճռորոշ չափանիշ» բնութագրվում է Հայաստանում ստեղծված խնդրահարույց իրադրությունը, որի հաղթահարումը, կամ, որ նույն է, հայ հասարակության սոցիալ-տնտեսական, հրավարադարձական և բարոյական առողջացումը, չի կարող տեղի ունենալ ո՛չ արդարության խորհրդային պատկերացումների, ո՛չ էլ ներկա բարձրթողի «շուկայական իրավունքի» կիրարկումով։ Ակներև է, որ անհրաժեշտ է նոր մոտեցում սոցիալական արդարության նկատմանը, որը բոլորին, այդ թվում և ամենափոքր սոցիալական խմբերին հնարավորություն կրնաների լսելի և ներառելի լինել հասարակական, պետական կյանքի կառավարման գործընթացների մեջ, վստահ լինել, որ մեր երկրում չկան իրավագործկ և սոցիալապես անպաշտպան մարդիկ, որ ազատությունն ու արդարությունը մատչելի են յուրաքանչյուրին։

Ենթագլխում քննարկվում են արդարության և սոցիալ-դեմոկրատական հայեցակարգի բնորոշ գծերը, որոնց սոցիալ-փիլիսոփայական մեկնաբանությունն առաջադրում է մի շարք պահանջներ։ Նախ, մարդու բարոյական իրավունքը՝ ինքնուրույնաբար և առանց անհարկի պետական միջանմտության տնօրինելու սեփական կյանքը։ Այլ կերպ ասած, մարդու բարոյական ինքնավարության արժեքը համարում է անհամատեղելի պետության համընդգրկում պատերնալիստական գործառույթների հետ։ Երկրորդ, արդարության սոցիալ-դեմոկրատական հայեցակարգն առանձնահատուկ կերպով է մեկնաբանում իրավունքը։ Իրավունքի ազատական դոկտրինայի վերացականությանը և ծևականությանը սոցիալ-դեմոկրատները, ինչ-որ իմաստով, հակադրում են գործնական դատողությունն առ այն, որ անհրաժեշտ է իրավունքը մշակել իրական սոցիալական խմբերի, անհատների կոնկրետ պահանջնունքների և շահերի հիման վրա։ Դետևաբար, խսկում է ոչ այնքան իրավունքի մասին ընդհանրապես, որքան ռեալ իրավունքների և ազատությունների անբողջության մասին, որը համապատասխանում է մարդկային անհատի զարգացման նպատակներին։

Կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Արևմուտքում արդարության և սոցիալ-դեմոկրատական դոկտրինայի հիմքում ընկած են ազատության, արդարության, հավասարության և համերաշխության հիմնարար արժեքները։ Ազատությունը մեկնաբանվում է որպես քաղաքական հարկադրանքից ազատ լինելու, ըստ անձնական նպատակների և անհատական հնարավորությունների գործելու իրավունք։ Արդարությունը՝ իրավունքների և հնարավորությունների հավասարությունը, սոցիալական հավասարության դիմաց փոխատուցում ստանալու իրավունք, կապիտալից և քաղաքական իշխանությունից անկախության իրավունք։ Դավասարությունը՝ մարդկանց հավասարությունն է և անհատի ազատ զարգացման իրավունք։ Դամերաշխությունը ձգուումն է՝ միաբանվել մարդկության ընդհանրությանը, միանալ անարդարության զոհերի նկատմամբ կարեկցությանը։ Վերլուծելով արդարության ազատական և սոցիալ-դեմոկրատական հայեցակարգերի առանձնահատկությունները, հետևություն է արվում, որ սոցիալ-դեմոկրատական հայեցակարգը, փաստորեն, իր մեջ ներառել է սոցիալական ազատականության պահանջները, թեև մեկ այլ մեթոդաբանական և քաղաքական հիմքով։ Սոցիալ-տնտեսական գործընթացներում պետության առանձնահատուկ դերակատարության ճանաչումը զուգակցվում է անհատական ինքնավարության և մարդու իրավունքների գործուն պաշտպանությամբ։

Դետխորհրդային հայ հասարակության համար առավել նախընտրելի է արդարության սոցիալ-դեմոկրատական հայեցակարգը կամ մոդելը, իհարկե, իր տեղայնացված տարրերակով։ Զեռնարկելով այդպիսի մի փորձ՝ ատեմախոսը հանգել է այն եզրակացության, որ արդի հայ հասարակությունը արդեն պատրաստ է արդարության, «արդար զարգացման» նոր ընթացմանը։ Այն հիմնված է, նախ, սոցիալապես անապահով խավերի երաշխավորված ապահովության սկզբունքի վրա։ Դա նշանակում է, որ Հայաստանի անապահով, աղքատ խավերին պետք է տրամադրվեն արժանապատիկ գոյության իրական սոցիալական երաշխիքներ։ Դրանք պետք է տրամադրվեն նախևառաջ նրանց, ովքեր իսկապես, օբյեկտիվ հանգանաքների բերումով, ամեն ջանք գործադրելու դեպքում էլ, միևնույն է, անկարող են ինքնուրույնաբար լուծել իրենց կենսական հիմնախնդիրները։ Երկրորդ, անհրաժեշտ է ի հայտ բերել և պետական աջակցություն ցույց տալ բոլոր կարող ուժերին, ովքեր պատրաստ են և ցանկանում են նվիրումով և հաստատակամորեն աշխատել, օգտագործել իրենց գիտելիքներն ու տաղանդը, սակայն դրա համար մեկնարկային աջակցության կարիք ունեն։ Ազգային ներուժի լիակատար օգտագործում՝ ահա մոտակա տասնամյակուն Հայաստանի վերարդիկականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելի գլխավոր բանաձեռք։ Երրորդ, պահանջվում է, որ հայրենի բիզնես-ընտրանին էապես բարձրացնի հայոց պետականության և ժողովրդի առաջ իր սոցիալական պատասխանատվությունը։ Դա նշանակում է, որ խոշոր բիզնեսը, նախևառաջ, պետք է ապահովի մրցակցության պայմաններում աշխատողների առավելագույն թույլատրելի բարձր աշխատավարձի մակարդակը, բարելավի

աշխատանքի պայմանները, իրականացնի սոցիալական ծրագրեր և այլն: Այդ ամենը կարող է նպաստել խոշոր բիզնեսի սոցիալական ինտեգրմանը, պետություն, խոշոր բիզնեսի և քաղաքացիակալա հասարակության փոխգործակցության միասնական կանոնների մշակմանը: Այսինքն՝ դրանց միջև յուրօրինակ սոցիալական պայմանգրի հաստատգրմանը, ինչը կարող է մեղմացնել, աստիճանաբար վերացնել պետության, խոշոր բիզնեսի և քաղաքացիական հասարակության միջև համակարգային փոխօտարքածության պատճենների կազմաքանորմը: Ի վերջո, հայկական պետությունը պետք է գիտակցի իր պատմական պատասխանատվությունը մեր հայրենիքի ճակատագրի, երկրի ազգային առաջնահերթությունների համակարգի մեջ մասնավոր շահերի ներդաշնակ ինտեգրման համար:

Վերլուծելով սոցիալական արդարության վերոնշյալ մոռելի հաստատման առաջնահերթությունները, դրանց թվում ատենախոսության մեջ առանձնացվում է ուղղաձիգ շարժունության հստակ կողմնորոշիչների ծևավորման հիմնախնդիրը: Յարկ չկա հատկապես ապացուցելու, որ առանց «սոցիալական վերելակների» գործուն համակարգի ստեղծման անհնար է ապահովել տաղանդի, նախաձեռնության և աշխատասիրության պահանջարկվածությունը հայ հասարակության մեջ, միջին խավերից սերած առավել ակտիվ և մասնագիտորեն պատրաստված երիտասարդ կադրերի բնականոն հոսքը դեպի բարձր դիրքեր: Կառավարման պետական համակարգում առաջացել է ուղղաձիգ շարժունության «կապուղիների խցանման» վիճակ: Այլ կերպ ասած՝ հայ երիտասարդների մասնագիտական և սոցիալական աճի ճանապարհին գոյացել են յուրօրինակ «արենախիցքեր»՝ գույքային, կլանային և կորպորատիվ «ցենզի» տեսքով, որը խթանել է ազգի ինտելեկտուալ կապիտալի մարգինալացման, ապամասնագիտացման, կամ, որ նույնն է, օտարացման գործընթացները:

Դրա լուծումը կապված է ուղղաձիգ շարժունության սոցիալական չափանիշների ծևավորման հետ: Այս տեսակետից ուսանելի է Արևելյան Եվրոպայի որոշ երկրների փորձը, որտեղ փորձ է արվում հասարակական գիտակցության մեջ և պրակտիկայում արմատավորել մերիտոկրատիայի /վաստակի իշխանության/ սկզբունքները: Վաստակը, իրական ներդրումը՝ սոցիալական կարգավիճակի, նյութական և բարոյական հատուցման աղբյուրն է: Ըստ վաստակի արժանապատիվ հատուցումը, տաղանդի, նախաձեռնության, աշխատասիրության և պարտաճանաչության հասարակական պահանջարկվածությունը պետք է դառնան սոցիալական արդարության և, միաժամանակ, կառավարման համակարգից մասնագետների օտարվածության հաղթահարման ինտեգրալ չափանիշը:

Երիտոկրատիայի սկզբունքն անբաժան է խստագույն պատասխանատվությունից: Եթե պետական ծառայողը ակնհայտորեն ձախողում է աշխատանքները՝ մնալով անպատիժ, դա ոչ միայն հիմնախսիտում է ցանկացած իրավական և բարոյական արժեք, խոցում շարքային քաղաքացու արդարության գգացումը, այլև նրան օտարում է պետությունից, նրա հնատիտուտներից:

Քննարկելով արդարության սկզբունքների իրականացման առաջնահերթությունների և դրանց դրսևորումներից մեկը հանդիսացող եկամուտների տարբերակվածության աստիճանի իջեցման հարցը, հետևություն է արվում, որ երկրի բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշը, որ չափվում է ըստ գնողունակության պարիտետի, մոտակա տարիներին պետք է հասցի մինչև 12 հազար դոլարի մակարդակին: Սկզբունքորեն այն թույլ կտա ոչ միայն ապահովել Յայաստանի բնակչության մեծամասնության կյանքի հարաբերականորեն բարձր ստանդարտը, այլև խթանել ժողովրդավարացման գործընթացները: Սակայն «ազգային կարկանդակի» չափազանց անարդարացի բաշխումը՝ մեծամասնության կյանքի բարելավման, ինչպես նաև իշխանություններից համակարգային օտարվածության մեղմացման գլխավոր խոչընդուն է:

Ինչպես երբեք, այսօր Յայաստանում իրատապ է եկամուտների պրոգրեսիվ հարկման սկզբունքի ամրագրումը օրենսդրության մեջ և իրավակիրառական պրակտիկայում: Ընդմին, այն պետք է օրգանապես համատեղվի բարեգործության նոր մեխանիզմների մշակման հետ, որոնք թույլ կտան հարկման պրակտիկայում լայնորեն օգտագործել սոցիալապես նշանակալի հիմնադրամներում կատարվող մուծումները: Անհրաժեշտ է նաև հետևողականորեն պայքարել սոցիալական պրտարուծության դեմ՝ մեծ ժառանգություններ ստանալու դեպքում սահմանելով համապատասխան հարկը: Այդպիսի պրակտիկա գոյություն ունի Արևմուտքի ամենաազատական երկրներում: Ենթագլխում քննարկվում են նաև հայ հասարակության մեջ «միջին դասակարգի» համալրման հարցերը: Նշում է, որ այսօր այն կազմում է Յայաստանի բնակչության մոտ 20-25 տոկոսը: Խոսքն այն «դասակարգի» կամ խավի մասին է, որը զարգացած երկրներում որոշում է սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ոլորտը հասարակության մեջ և հանդիսանում է իրավական, սոցիալական պետության հուսալի հենարանը, որն ապահովում է պետական ինստիտուտների

արդյունավետությունը և նպաստում իշխանություններից «միջին դասակարգի» օտարման հարաբերական մեղնացմանը:

Հայաստանի կրթված միջին դասակարգը, բուհական երիտասարդությունը խորապես դժգոհ են պետական կառավարման որակից, բյուջետային ծախսերի անթափանցիկությունից, կոռուպցիայից և այլնից: Հայաստանի ներկայիս իշխանությունը չունի մշակված սոցիոնշակութային բառապաշար՝ միջին դասակարգի, բուհական երիտասարդության հետ հաղորդակցելու համար: Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում խորացող ճգնաժամը աշխատում է միջին դասակարգի դժգոհության ածի օգտին:

Սոցիալական արդարության նոր սկզբունքների իրականացումը հասարակական կյանքում հնարավորություն կը նենանի ոչ միայն հաղթահարելու քաղաքական և տնտեսական համակարգից բնակչության մեծամասնության օտարվածությունը և Հայաստանի պետական ինստիտուտներին վերադարձնելու լեզվի հաջողությունն, այլև փոխելու բազմաթիվ հիմնախնդիրների, նախևառաջ, աղքատության հիմնախնդրի նկատմամբ բուն նոտեցումը:

Սոցիալական արդարության սկզբունքների հաստատման առաջնահերթություններից մեկը պետք է դառնա սոցիալական անհավասարության դեմ պայքարի ազգային ծրագիրը: Դրա համար կպահանջվի պետության և քաղաքացիական հասարակության լայն համագործակցությունը հայ հասարակության՝ մեջ տարատեսակ անհավասարությունների հայտնաբերման, խճված փոխհարաբերությունների պարզեցման նպատակով: Արդյունքում կմշակվի անհավասարությունների մեղմացման (մասամբ էլ՝ վերացման), բնակչության ուղղաձիգ շարժունության ուղիների հստակեցման, ազգային առաջնահերթությունների ճանաչման, հանրաճանաչ համակարգ: Դրա կարևոր մասը պետք է կազմի Հայաստանի բնակչության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրության, ներառյալ՝ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական անհավասարությունների ազգային մշտադիտարկման կազմակերպումը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Մասնակցային ժողովրդավարությունը որպես քաղաքացիական հասարակության հասունացման չափանիշ և օտարման հաղթահարման կարևոր գործոն» առաջադրվում է այն թեզը, որ Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մողելի կամ նախագծի հաջողության համար հարկավոր է այն, ինչը մեզ այդքան պակասել է վերջին տասնամյակներին հայկական պետության և քաղաքացիական հասարակության ամուր դաշինքը: Սակայն ինչպես ցույց են տալիս սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքները, Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության մասը կազմող հասարակական կազմակերպություններին չի վստահում հարցվածների 42,8 տոկոսը.¹ Փոխադարձ անվստահության՝ հնուց եկող այդ «հիվանդությունը», որը ժողովրդավարությունը վերածել է ծաղրապատճենման, կարող է բուժվել միայն մասնակցային ժողովրդավարության լիարժեք ինստիտուտների շնորհիկը: Միայն դա է Հայաստանի առաջ ծառացած հիմնախնդիրները լուծելու և սխոլաստիկ, կյանքից կտրված ու անպատու բանավեճներից խուսափելու լավագույն միջոցը: Դրանում է Հանրային խորհրդի առաքելությունը, թեև պետք է խոստովանել, որ այն չարդարացրեց հայ հասարակության սպասումները: Հին-ն այդպես էլ չդարձավ քաղաքացիական հասարակության անկախ կառույց, այլ վերածվեց նախագահական ապարատի ինչ-որ անդեմ, «խորհրդակցական կցորդի»: Չհաջողվեց նաև խնդրահարույց հարցերի քննարկումներին լայնորեն ներգրավել հասարակական կազմակերպություններին, ինչպես նաև այդ քննարկումները փոխսադրել տեղեկատվական դաշտ, որը դժվարացներ կյանքի աղաղակող փաստերի քողարկման հնարավորությունները կամ էլ, իշխանությունից օտարվածության այն ձևերը, երբ ամեն ինչ քննարկվում, մերկացվում է մամուլում, սակայն գործադիր իշխանության մարմինները դրանց բավարար ուշադրություն չեն դարձնում:

Որո՞նք են, ըստ ատենախոսի, ստեղծված պրոբենատիկ իրադրությունից դուրս գալու ելքերը: Նախ, անհրաժեշտ է ընդունել «Օրենք Հանրային խորհրդի մասին» և «Օրենք հասարակական վերահսկողության մասին», որոնց մեջ հստակեցված կլինեն Հին-ի իրավական կարգավիճակը, ինչպես նաև հասարակական վերահսկողության իրավական հիմքերը: Երկրորդ, ատենախոսը գտնում է, որ Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության զարգացման հեռանկարները սերտորեն կապվում են տեղեկատվական նոր տեխնոլոգիաների և ինտերնետ-ժողովրդավարության հետ: Մասնավորապես, հանացանցում լայնորեն օգտագործվում է օրինագծերի և առաջարկությունների տեղադրման պրակտիկան: Համացանցում քննարկվում են բոլոր առաջարկությունները, իսկ դրանցից լավագույնները հաշվի են առնվում օրինագծի՝ ավարտական խորհրդարանական տարբերակի մեջ:

¹ Осипов В. Выборная демократия: политическая функция НПО. В сб.: Выборы и демократия: фактор гражданского общества. – Ереван, 2003, с.66.

Վերլուծելով իշխանություն-քաղաքացիական հասարակություն գործակցության մեխանիզմները, հետևություն է արվում, որ այդ մեխանիզմները պետք է այնպես կարգավորել, որպեսզի դրանք ճիշտ ժամանակին ընկալեն ու արտահայտեն հայ հասարակության մեջ խմբերի շահերը և ապահովեն դրանց փոխհամաձայնեցումը՝ մեղմացնելով իշխանության և ժողովրդի փոխօտարվածությունը:

Երրորդ ենթագլխում՝ «**Ներազգային երկխոսությունը որպես հասարակության համախմբման մեխանիզմ և օտարման հաղթահարման գործոն**» առաջադրվում և իմանավորվում է ներազգային երկխոսության հայեցակարգը: Այն բնութագրվում է որպես հետխորհրդային հայ հասարակության տարբեր խավերի և խմբերի շահերի փոխհամաձայնեցման, երկրի զարգացման առաջնահերթությունների պահանջներին մասնավոր շահերի համապատասխանեցման արդյունավետ սոցիալական տեխնոլոգիա: Քննարկելով այդ տեխնոլոգիայի ձևավորման նախադրյալների խնդիրը, ատենախոսության մեջ շեշտվում է այն միտքը, որ մեզանում ստեղծվել է հակաժողովրդավարության արատավոր շրջան: պետության նկատմամբ անվստահության լայն տարածումը հարուցում է իշխանությունների հոգագործի քննադատությունը: Ի պատասխան քննադատության՝ իշխանությունը վկայակոչում է երկխոսության գծով պատասխանատու գործընկերության բացակայության չարչըկված թեզը: Պորբեմն այն է՝ ինչպես կազմաքանդել այդ շրջանը՝ իշխանության և քաղաքացիական հասարակության փոխգործակցությունը վերածելով փոխադարձ աջակցության և հակադարձ կապի արդյունավետ համակարգի:

Այդ հակասության հաղթահարման միակ ուղին և, միաժամանակ, Յայաստանի ազգային-ժողովրդավարական մոդելի կիրարկման սոցիալ-քաղաքական և քաղաքական-տնտեսական նախադրյալների ստեղծման անհրաժեշտ պայման՝ ազգային կոալիցիայի, կամ, որ նույնն է, վերարդիկականացման սոցիալական սուբյեկտի ստեղծումն է: Վերջինիս կարևորագույն գործառույթն է՝ գնահատել իրականացվող քաղաքական ուղեգիծն այն տեսանկյունից, թե որքանով է այն համապատասխանում երկրի զարգացման շահերին: Դա կարող է լինել ընտրված միջոցների սոցիալական արդյունավետության կարևոր ցուցանիշը:

Քննարկելով այդ խնդիրը, ատենախոսության մեջ հետևություն է արվում, որ շահերի ընդհանրությունը՝ անհրաժեշտ, սակայն ամենակին բավարար պայման չէ: Վերարդիկականացման կոալիցիայի, կամ, որ նույնն է, սոցիալական սուբյեկտի ստեղծումը պահանջում է խավերի և խմբերի գողափարական և քաղաքական համախանբումը, որոնք նրա հենարանն են: Արավել նպաստավոր է այն սցենարը, որի շրջանակներում նման համախմբման կենտրոնի և նախաձեռնող ուժի դերում հանդես գա հանրածանաչ ազգային լիդերը, անկախ այն պաշտոնից, որ նա զբաղեցնում է: Այդպիսի սցենարը կապահովի գոյություն ունեցող ընտրանիների համախմբումը, սակայն նրա արդյունավետությունը մեծապես կախված է այդ ընտրանիների նախնական «ընտրասերումից»՝ ըստ ազգային պատասխանատվության և կառավարչական ունակությունների չափանիշների: Առանց ընտրանիների նախնական «ընտրասերման»՝ դիտարկվող սցենարը կարող է անհրականալի լինել: «Անբովանդակ ավտորիտարիզմի» սցենարի հավանականությունը մեծ է: Ազգային առաջնորդության սցենարի ձախողումը մեծ հավանականությամբ կարող է առաջացնել ազգային լիդերության այլընտրական հավակնություններ, որոնք հազիվ թե հանգեցնեն դրական համախմբման: Ավելի հավանական է այն սցենարը, որ կապված է «կառավարող դասակարգի» հետագա պառակտում, դրանց հաջորդող ընտրանիների կոչու դիմաբախումների հետ: Եթե այսուամենայնիվ հաջողվի ներազգային երկխոսության արդյունքում ձևավորել իշխանություն և քաղաքացիական հասարակություն գործակցության ազգաշահ չափանիշներ, ապա դա կրառնա այն Ուրբիկոնը, որը ետևում կրողնի անհաշտելի դիմակացության դրսևորումները:

Ներազգային երկխոսության նշանակությունը որպես քննարկվող շրջանի կարևորագույն տարրի, որը որոշելու է նրա հետ կապված խնդիրների լուծման հաջորդությունը կամ ծախողումը, մեզ թույլ է տալիս ներկայիս բախտորոշ հանգրվանը բնութագրել որպես Յայաստանի վերարդիկականացում՝ ազգային երկխոսության հիմնա վրա: Գործնականում դա նշանակում է, որ Յայաստանում պարզապես ոչ մի վերարդիկականացում և համակարգային օտարացման հաղթահարում հնարավոր չէ, եթե դրանց հիմքում չդրվեն հիմնարար, ժամանակակից հայերի մեծամասնության գիտակցության մեջ արմատավորված ժողովրդավարության, սոցիալական արդարության և հայրենասիրության արժեքները:

«Եզրակացություններում» ամփոփվել են հետազոտության արդյունքները և կատարվել են հետևյալ ընդհանրացումները:

- Օտարման դասական և հետդասական շրջանի հիմնական փիլիսոփայական հայեցակարգերի ուսումնասիրությամբ հանգել ենք այն եզրակացության, որ օտարումը որպես ֆենոմեն ներառնված է պատմական զարգացման ընդհանուր մեխանիզմի մեջ, համոխսանում է ցանկացած հասարակության սոցիալական զարգացման անկապտելի բնութագիծը: Օտարման

վերջնական և ընդհանուր անհաղթահարելիությունը չի նշանակում, թե անօգտակար է ցանկացած մարդկային գործունեությունը՝ ուղղված է կոնկրետ օտարված վիճակների վերացմանը. Եթե, մանավանդ, դրա համար ստեղծված են բարենպաստ պայմաններ: Աստեղախոսության մեջ խնդիրը դիտարկվում է միանգանայն այլ հարդության վրա՝ օտարնան որոշ ձևերի մեղմացումը կամ հաղթահարումը միշտ էլ հրատապեցնում է օտարնան կոնկրետ նոր ձևեր:

- Արդիականացման հետազոտական դիսկուրսի ընտրության շնորհիվ հաջողվել է ոչ միայն պարզել օտարնան տեղը հետխորհրդային փոխակերպումների մեջ, այլև բացահայտել օտարնան՝ որպես առանձնահատուկ տիպի հասարակական հակասության երկակի բնույթը: Օտարումը, մի կողմից, ազդակում է փոխակերպումներին, հասարակական զարգացման բարդ ու դժվարին գործընթացներին, իսկ մյուս կողմից՝ խիստ բացասաբար, ձևաբեկող և պառակտող ազդեցություն է գործում իշխանություն-քաղաքացիական հասարակություն փոխարարերությունների վրա՝ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում հարուցելով որոշակի հիմնախնդիրներ ու հակասություններ:

- Դայ հասարակության համակարգային օտարացման պայմաններում պահանջվում է մշակել օտարված գիտակցության դրսորումների և մեխանիզմների բացահայտման ավելի լայն «կոնցեպտուալ ցանց», երբ «օտարում» հասկացությունը տարբերակվում է մի շարք լրացուցիչ մտապատկերներով: Այդ նպատակով շրջանառության մեջ են դրվել «բիֆուրկացիա», «քաղաքական կոռուպցիա», «իշխանության ուղղահայաց», «կլիենտելիզմ», «արդարություն», «ձեռնածուական գիտակցություն», «ամբոխավարական գիտակցություն», «աղետաբեր գիտակցություն» և այլ հասկացություններ:

- Սեփականաշնորհման «ցցումնաբուժության» մոդելի կիրարկումը Դայաստանում բնութագրվել է որպես սեփականության և իշխանության առանձնահատուկ տիպի կազմավորման, ինչպես նաև տնտեսության և քաղաքականության օլիգարխիականացման, խոշոր բիզնեսի և իշխանության սերտածման նախասկզբնական փուլ: Դայաստանում ձևավորվել և գործառում է սեփականության և իշխանության համակեցության առանձնահատուկ տիպ. հետևաբար, նաև, իշխանության այնպիսի տիպ, որը ազատ չէ սեփականությունից: Դրա շրջանակներում գերիշխող դիրքեր են զբաղեցնում օլիգարխիական, նոմենկլատուրային կլանները և օլիգարխիական կապիտալի ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի սերտածվածությունը, դառնալով այդ կյանքից գյուղացիական բնակչության, մանր ու միջին ձեռնարկատերների զանգվածային օտարնան գլխավոր աղբյուրը:

- Սեփականաշնորհման սոցիալական հետևանքների սոցիալ-փիլիսոփայական ուսումնասիրության համատեքստում հստակեցվել են «աղքատության մշակույթ», «մարգինալացում», «անոնիա», «ֆրուտտարացիա» հասկացությունները, որոնք կոնկրետացրել են մեր սոցիալ-փիլիսոփայական պատկերացումները Դայաստանում օտարնան գործընթացների սոցիալական մեխանիզմների մասին:

- Նպատակահարմար է համարվել հետխորհրդային փոխակերպումների և դրանց արդյունքների իմաստավորումը կատարել ամենից առաջ նեռպատրիմոնիալիզմի հայեցակարգին հասուուկ տերմիններով: Բանն այն է, որ Դայաստանում, առհասարակ, ողջ հետխորհրդային տարածքում, արևմտյան տրանզիտունգիան /անցումագիտությունը/ պարզապես «չի աշխատում»: Դեռվելով նեռպատրիմոնիալիզմի հայեցակարգի այն տարբերակի վրա, որը զարգացնում է հայամերիկյան սոցիոլոգ, սոցիալական փիլիսոփա Գ.Դերլուգյանը, մենք ևս հետխորհրդային նեռպատրիմոնիալիզմը բնութագրում ենք որպես «նորահայրենակալվածքային» կապիտալիզմի տարածեսակություն, կառավարման ձև, որը հենքում է «ընտանիքի», կլանային-կորպորատիվ կառույցների շահերը սպասարկող քաղաքական մեխանիզմների վրա: Ուսումնասիրելով Դայաստանում վաղ ավատադիրությունը հիշեցնող հարաբերությունների վերածննդի տարրերը, եկել ենք այն կարևոր եզրահանգման, որ մեզանում տնտեսական և քաղաքական հարաբերություններն իրենց կապիտալիստական թերզարգացման պատճառով դեռևս չեն առանձնացել մեկը մյուսից և չեն կազմավորվել իրեն հարաբերականորեն միմյանցից անկախ, ինքնուրույն կեցության երկու տարրեր ոլորտներ, ինչպես որ դա արդեն վաղուց տեղի է ունեցել ժամանակակից արևմտյան պետություններում: Նաև՝ Դայաստանում հանրային և մասնավոր ոլորտների միջև սահմանները լրոցված են կամ ընդհանրապես գոյություն չունեն: Իսկ իշխանությունն ու սեփականությունը ոչ թե բաժանված, այլ սերտածված են: Անկախության տարիներին մեզանում այդպես էլ չի հաջողվել ստեղծել ազատ շուկա և իսկական ժողովրդավարություն՝ փոխարենը «հրամացվել» է անմրցունակ և մենաշնորհականացված շուկա, ինչպես նաև «ծայրահեղորեն կառավարելի ժողովրդավարություն»: Թեև իսկական շուկա և ժողովրդավարություն ստեղծելու համար հայտնի օլիգարխիական կլաններն ունեին դրա համար վիթխարի հնարավորություններ: Ակներև է, որ մրանք ամենակին շահագրգռված չէին ազատ

մրցակցային շուկայով և ժողովրդավարությամբ: Ավելի շուտ շահագրգռված էին նրանով, որ դրանք չլինեին: Ահա թե որտեղ պետք է փնտրել սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական օտարնան հիմնապատճառները:

- Քաղաքական օտարնան գործընթացների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծության կարևոր տեսական եզրահանգումը «համակարգային օտարնան» երևույթի հայեցակարգային մեկնաբանությունն է, որն արտացոլում է Հայաստանում իշխանության համակարգի վերարտադրության տրամաբանությունը: Դրանով է բացատրվում այն անվիճելի իրողությունը, որ մեզանում աճող քաղաքական անվտահությունը ձեռք է բերել հիրավի համակարգային բնույթը: Դա նշանակում է, որ քաղաքական օտարվածության տրամադրությունները տարածվել են ոչ միայն գործադիր, օրենսդիր և դատական իշխանության, այլ նաև հիմնական կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների վրա: Այդ թվում երկրի հիմնական տնտեսական հիմնարկությունների և բիզնեսի վրա:

- Մեր տեսական և սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունների հայեցակարգային եզրակացություններից մեկն էլ այն է, որ Հայաստանում կուսակցական օտարումը, նախնառաջ, հայ հասարակության տարբեր դասակարգերի, խմբերի շահերի քաղաքական ներկայացուցչության մեխանիզմի ձևաբեկման և ներկուսակցական ժողովուավարության թերզարգացածության ցայտուն արտահայտությունն է: Կուսակցությունների բյուրոկրատացման գործընթացն այնքան է խորացել, որ կազմակերպություններ է ոչ միայն հայ հասարակության տարբեր խմբերի շահերի ներկայացուցչության, այլև դրանց փոխհամաձայնեցման և համախմբման մեխանիզմները:

- Հետազոտությունները մեզ հանգեցրել են այն եզրակացության, որ Հայաստանի օլիգարխիական, կլանային-հայրենակցական քաղաքական համակարգը, զանգվածային հայի կամարտահայտության ընտրահրավունքը ձևականորեն ընդունելու քողի տակ, փաստորեն հաստատում է նրա օտարումը և ինքնատարումը սեփական «ընտրաձայնից», ինչպես նաև ընտրական գործընթացներից: Փաստորեն, իրական այլընտրանքը, որոշ վերապահումներով, բացակայում է, քանի որ քաղաքացիները գնում են ընտրատեղամասեր ոչ այնքան իրենց քաղաքական կամքն արտահայտելու, որքան իրենց փոխարեն կատարված ընտրությունը հաստատելու:

- Վերջին քսան տարիների ընթացքում հայկական պետության բյուրոկրատական օրգանիզմի վրա աճել է մեծ «քաղաքական ուռուցք»՝ քաղաքական կոռուպցիան, որի ավարտուն ձևը պետական իշխանության «զավթում-սեփականաշնորհում» է երկրի կառավարող քաղաքական տնտեսական խմբավորումների կողմից: Այդ երևույթի սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծության կարևոր եզրակացումը «քաղաքական կոռուպցիայի» հայեցակարգն է, որը բացատրում է կոռուպցիոն ցանցերի վերարտադրության տրամաբանությունը: Այդ տեսանկյունից, քաղաքական կոռուպցիան, բնութագրվել է նախ՝ որպես ռեսուրսների, ռենտայի և սոցիալական կարգավիճակների վերաբաշխման առանձնահատուկ մեխանիզմ, այսինքն՝ Հայաստանի ավտորիտար, նոմենկաւուրային-օլիգարխիական վարչակարգի համակարգակազմավորիչ տարրը: Երկրորդ, որպես կազմակերպված և գործառող յուրօրինակ ոչ ֆորմալ հասարակական դաշինքի կարևորագույն գործուներից և քաղաքական օտարնան առավել զարգացած ձևերից մեջը: Երրորդ, քաղաքական կոռուպցիան վերածվել է երկրի «քաղաքական դասակարգի» մեջ մտնող ազդեցիկ խմբերի հարաբերությունները պարզելու ասպարեզի, որտեղ բախումները և վեճերը հիմնականում ծավալվում են տնտեսական և քաղաքական շահերի, այլ ոչ քաղաքական կոռուպցիայի բուն էրթյան շուրջը:

- Իշխանությունից, նրա հնատիտուտներից, կուսակցություններից և հասարակական կազմակերպություններից հայ հասարակության տարբեր խմբերի համակարգային օտարացման հաղթահարման ուղիների սոցիալ-փիլիսոփայական ուսումնասիրության կարևորագույն արդյունքն անփոփած է այն եզրակացության մեջ, որ հարկավոր է վճռականորեն հրաժարվել «Վերկից» թելադրվող արդիականացման ավտորիտար մոդելից և կառուցել հասարակական զարգացման նոր տրամաբանություն կամ նախագիծը: Այդ նպատակով ատենախոսի կողմից մշակվել և առաջարկվել է Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովուավարական մոդելը, որը ամբողջովին կողմնորոշված է դեպի ժողովրդավարության, սոցիալական արդարության և հայրենասիրության արժեքները, մատնանշում է դրանց հաստատման գործում ազգային պետության կարևոր դերակատարությունը, ինչը և մեզ թույլ է տվել այն անվանել Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդել, որը նախատեսում է Հայաստանի վերարդիականացմանն ուղղված միջոցառումների մի ողջ համակարգ:

Հասարակության տնտեսական ոլորտում՝ տնտեսական օտարնան հաղթահարման առաջնահերթ եղանակներն են. տնտեսության պետական կարգավորման արդյունավետության

բարձրացումը, մասնավոր սեփականության և պայմանագրային հարաբերությունների ինստիտուտի, ինչպես նաև տնտեսական ազատ մրցակցության զարգացումը:

Իրավաբառարական ոլորտում՝ ա/ ամուանդել զսպումների և հակակշիռների համակարգը Հայաստանի պետականական ճյուղերի միջև, բարձրացնել դրանց օրգանական փոխազդեցության արդյունավետությունը, թ/ որակապես ընդլայնել իշխանության ներկայացուցական մարմինների լիազորությունները, գ/ արդիականացնել Հայաստանի գործադիր իշխանության կառուցվածքը՝ պետական որոշումների մշակման գործընթացին քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների հասարակական վերահսկողության ապահովման համար, դ/ ապահովել օրենքի գերակայությունը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ օրենքը վեր է ցանկացած հեղինակությունից, ցանկացած անձնավորությունից, և որ օրենքի մեկնաբանությունը տրվում է միայն անկախ դատարանի կողմից: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է որակապես վերափոխել իրավակիրառական պրակտիկան, անրապնդել ժողովրդավարական իրավակարգը, քանզի ժողովրդավարությունն ու իրավակարգը անբաժան են և մեկը չի կարող գոյություն ունենալ մյուսից անկախ, ե/ ստեղծել պայմաններ՝ քաղաքական կուսակցությունների և քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների լիարժեք կայացման համար, զ/ կատարելագործել իշխանության փոխելիության, ազատ ընտրությունների անցկացման մեխանիզմները. ընտրությունները պետք է ճանաչվեն արդար ոչ միայն այն պատճառով, որ ծայների անմիջական հաշվարկման ժամանակ չեն եղել ընտրակելիքներ, այլև այն բանի շնորհիվ, որ իշխանության գլուխ կանգնած ուժերն իրապես զրկված են իրենց պաշտոնական դիրքն ու վարչական ռեսուրսներն օգտագործելու հնարավորությունից՝ ընտրություններուն հաղբանակի հասմելու կամ այլ ուժերի գործունեությունը խոչընդոտելու միջոցով, ե/ հարկավոր է մշակել պետական կառավարման որակապես նոր մոդել, որը, մի կողմից, պետք է հենվի կորպորատիվ կառավարման արդյունավետության, քափանցիկության, հայ հասարակությանը պարբերաբար հաշվետու լինելու ժողովրդավարական սկզբունքների, իսկ մյուս կողմից՝ իշխանության ճյուղերի, բիզնես-ընտրանու, կուսակցությունների, ակադեմիական և ճյուղային գիտության, հասարակական կազմակերպությունների ազգաշահ համագործակցության վրա:

- Հայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելի սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունը համգենում է այն կարևոր եզրակացությանը, որ քաղաքական և տնտեսական համակարգի ժողովրդավարացումը չի կարող արդյունավետ լինել առանց սոցիալական արդարության նոր հայեցակարգի: Ժամանակակից Հայաստանում, ինչպես նաև մյուս հետխորհրդային երկրներում, այլևս անհնար է արդարության համայնավարական հավասարարական մոտեցումը: Միաժամանակ՝ անընդունելի է նաև ազատական այն մոտեցումը, որը կապված լինելով իրավունքների ծևական հավասարության հետ, գործնականում չի շոշափում դրանց կոնկրետ պայմանները:

Մեր սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծության հայեցակարգային հետևությունն այն է, որ հետխորհրդային հայ հասարակության համար առավել նախընտրելի է արդարության ժամանակակից՝ սոցիալ-դեմոկրատական դոկտրինան, որն իրականացվել է Արևմուտքի որոշ երկրներում: Այդ դոկտրինան կամ հայեցակարգը, փաստորեն, իր մեջ ներառել է սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալական ազատականության մոտեցումների պահանջները, մեթոդաբանական ու քաղաքական որոշակի հիմքով: Այլ կերպ ասած, արդարության սոցիալ-դեմոկրատական և ազատական մոտեցումներն այստեղ ավելի շուտ մեկը մյուսին լրացնում են, քան միմյանց հակասում: Սոցիալ-տնտեսական գործընթացներում պետության առանձնահատուկ դերակատարության ճանաչումը գուգակցվում է անհատական ինքնավարության և մարդու իրավունքների գործուն պաշտպանությամբ: Դոկտրինան պաշտպանում է սոցիալական պետության գաղափարը, որը պաշտպանելով ազատական գաղափարախոսության կողմից ծևակերպված արժեքները, միաժամանակ խուսափում է նրա ծայրահեղություններից: Այդ տեսակետից՝ արդարությունը՝ իրավունքների և հնարավորությունների հավասարությունն է, սոցիալական անհավասարության դիմաց արժանի փոխհատուցում ստանալու իրավունքը, կապիտալից և քաղաքական իշխանությունից անկախ լինելու իրավունքը: Տեղայնացնելով այդ դոկտրինան՝ մենք հանգել ենք այն եզրակացության, որ ժամանակակից հայ հասարակությունն արդեն պատրաստ է արդարության, «արդար զարգացման» նոր ընթանանք: Բանաձևելով այն կարող ենք ասել՝ աղքատներին ակտիվ պետական աջակցություն, ակտիվ, նախաձեռնող մեր հայրենակիցներին՝ պետական գործուն աջակցություն, իսկ հարուստներին՝ օրենք և հասարակության առջև սոցիալական պատասխանատվություն: Սոցիալական արդարությունն իր նորովի ընկալմանը պետք է դառնա իշխանություն-հասարակություն փոխօտարվածության մեջմանը կամ աստիճանական հաղթահարման վճռորոշ չափանիշներից մեկը: Իր բնույթով ժողովրդավարական վերարդիականացումն անխուսափելիորեն արդարությունը կդարձնի

հասարակական զարգացման բոլոր նախագծերի կարևորագույն չափանիշը: Հաճապատասխանությունն այդ չափանիշին կդառնա ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ընտրության գլխավոր միջոցը, որը ներառնված կլինի Յայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելի մեջ:

- Յայաստանի վերարդիականացման ազգային-ժողովրդավարական մոդելի կամ նախագծի հաջողության համար հարկավոր է այն, ինչը մեզ այդքան պակասել է վերջին տասնամյակներին՝ հայկական պետության և քաղաքացիական հասարակության դաշինքը: Փոխադարձ անվտանգության՝ հնուց եկող այդ «հիվանդությունը» կարող է բուժվել միայն մասնակցային ժողովրդավարության ինստիտուտների զարգացման շնորհիվ: Դրանում է Հանրային խորհրդի քաղաքացիական առաքելությունը: Յետազոտող սոցիալական փիլիսոփայի առաջ ծառացել է կարևոր հիմնախնդիր՝ որոշել և ուսումնասիրել մասնակցային ժողովրդավարության իրավական և տեղեկատվական մեխանիզմները, որոնք, մի կողմից, պահանջում են մշակել և ընդունել օրենքներ՝ Քևի իրավական կարգավիճակի և հասարակական վերահսկողության մասին, մյուս կողմից, Յայաստանում քաղաքացիական հասարակության զարգացման հեռանկարները սերտորեն կապել տեղեկատվական նոր տեխնոլոգիաների, առանձնապես համացանցի, ինտերնետ-ժողովրդավարության հետ: Ավելին, ինտերնետ-ժողովրդավարությունը փոխկապակցել հանրաքեական ժողովրդավարության ընդհանուր հոսքին: Առաջարկվում է՝ Յայաստանի քաղաքացիներին ընձեռել Աժ-ի օրենսդրական օրակարգը ձևավորելու իրավունք: Դա նշանակում է, որ Աժ-ում պարտադիր կերպով պետք է քննարկվեն հասարակական այն լավագույն առաջարկությունները, որոնք համացանցում կիավարեն հիսուն հազար և ավելի ստորագրությունները: Առաջարկվում է նաև, որպեսզի կարևոր նշանակություն ունեցող որոշումների նախագծերը՝ անպայման նախապես անցնեն, այսպես կոչված, «զրոյական» ընթերցման գոիչով՝ քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների, կազմակերպությունների ակտիվ մասնակցությամբ: Միևնույն ժամանակ, այդ և մյուս խնդիրների լուծման համար Յայաստանի Հանրային խորհուրդը պետք է գիտակցի իր տեղը կառավարնան նոր հանակարգում և, հաճապատասխանաբար, պետք է ձգտի բարձրացնել հայկական պետության և քաղաքացիական հասարակության միջև հակադարձ կապի արդյունավետությունը: Մեր սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական վերլուծության հայեցակարգային հետևողությունն այն է, որ Յայաստանի քաղաքացիական հասարակությունը հարաբերական առումով հասունանում է, ուստի պահանջվում է նորացնել մասնակցային ժողովրդավարության մեխանիզմները: Իշխանությունը քաղաքացիական հասարակություն գործակցության մեխանիզմները պետք է այնպես կարգավորել, որպեսզի դրանք ճիշտ ժամանակին ընկալեն ու արտահայտեն հայ հասարակության մեջ խնդերի շահերը և ապահովեն դրանց փոխհամաձայնեցումը՝ մեղմացնելով իշխանություն և ժողովրդի փոխօտարվածությունը, կամ որ նույն է՝ ապահովել իշխանություն լեզվի համար պահպանությունը, ինչպես նաև մարոկանց համոզվածությունն առ այն, որ Յայաստանի իշխանությունը պահպանում է մասնակցային ժողովրդավարության սկզբունքները՝ իր ամենօրյա կառավարչական գործունեությամբ:

- Ազգային ակտիվ երկխոսության դերի ու նշանակության սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծության կարևոր տեսական եզրահանգույնը «ազգային երկխոսության» հայեցակարգն է, որտեղ ազգային լայն երկխոսությունը բնութագրվում է որպես ժամանակակից հայ հասարակության տարբեր խավերի և խնճերի շահերի փոխհամաձայնեցման, երկրի դիմանմիկ և օրգանական զարգացման պահանջներին մասնավոր շահերի համապատասխանեցման սոցիալական տեխնոլոգիա: Այդ խնդրի լուծման միակ ուղին առաջարկված մոդելին սատարող ազգային կուալիֆիայի, կամ, որ նույն է, սոցիալական սուբյեկտի ստեղծումն է: Այդ նպատակով ներազգային երկխոսության ընթացքում պետք է հայտնաբերվի առավել ակտիվ և ազգայնորեն պատասխանատու խնճերի շահերի ընդհանրությունը երկրի արմատական շահերի հետ: Նաև պահանջվում է խավերի և խնճերի գաղափարական և քաղաքական համախնբումը, որոնք այդ կուալիֆիայի հենարանն են:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները և նորույթ պարունակող եզրակացությունները արտացոլվել են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

Մենագրություններ

1. Մանուկ Ա. Յարությունյան Արդի հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը. - Երևան, Նախարարություն, 2014, 648 էջ:
2. Գ.Պողոսյան, Ս.Յարությունյան, Վ.Առաքելյան Յայաստան. Օտարացած հասարակություն. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, Լուսաբաց, 2007, 169 էջ:

Գիտական հոդվածներ

3. Մանուկ Ա. Հարությունյան Օտարված հայր անկախ Հայաստանում. «Վեմ» համահայկական հանդես, 2010, ապրիլ-հունիս, թիվ 2, էջ 70-85:
4. Մանուկ Ա. Հարությունյան Արդարության հաստատումը լավագույն քազաքականությունն է. «Վեմ» համահայկական հանդես, 2011, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 4, էջ 10-21:
5. Մանուկ Ա. Հարությունյան Հայաստանի արդիականացման ինստիտուցիոնալ խոչընդուները. «Վեմ» համահայկական հանդես, 2012, հունվար-մարտ, թիվ 1, էջ 84-101:
6. Մանուկ Ա. Հարությունյան Հայաստանի արդիականացումը որպես չափարտված նախագիծ /ինստիտուցիոնալ ասպեկտ/. – Հասարակագիտական միտքը արդի ժամանակաշրջանում, Երևան, Եվոպարինոտ, 2012, էջ 163-180:
7. Մանուկ Ա. Հարությունյան Օտարման թնօնւկը և բույլ պետականության «անդիմադրելի հնայքը». Քաղաքագիտության հարցեր-2012, Քաղաքական արդիականացումը և ՀՀ քաղաքական գործընթացները. - Երևան, Մանկավարժ, 2013, էջ 83-100:
8. Մանուկ Ա. Հարությունյան Անհատի ինքնօտարման ֆրոնյան քննադատությունը և արդիականությունը, «Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ» միջբուհական կոնսորցիոնի գիտական հանդես. - Եր., Զանգակ-97 ՍՊԸ, 2014, թիվ 2, էջ 151-163:
9. Մ.Ա Արսենյան – Отчужденное общество: спад движения социального протеста. – Материалы XVI международного симпозиума. – Симферополь, 2007, с. 89-92.
10. Մ.Ա Արսենյան Արмения. Отчужденное общество. – Альманах современной науки и образования. Тамбов, “Грамота”, 2007, N 5, с. 26-28.
11. Մ.Ա Արսենյան Արмянский “бунт” и попытка “оранжевой” революции в Армении. – Материалы XVII международного симпозиума 13-21 сентября 2008г., Алушта, с. 109-114.
12. Մ.Ա Արսենյան Отчуждение как политическая проблема армянского общества. – Альманах современной науки и образования. Тамбов, “Грамота”, 2008, N 4, с. 27-28.
13. Մ.Ա Արսենյան Отчуждение общества: от диагноза к действию. – Стратегия выживания в контексте биоэтики, философии и медицины (сборник научных статей с международным участием). – Кишинев, 2013, с.114-118.
14. Մ.Ա Արսենյան Конфликт поколений в Армении – актуальный срез отчуждения. – Теоретические и прикладные проблемы социальных наук (сб. науч. трудов). Санкт-Петербург, Вестник Балтийской педагогической академии, 2014, с.70-78.
15. M. Harutiunyan Alienated Society: from Diagnosis to Action. - Armenian Society in Transition. Yerevan, 2009, pp. 109-119.
16. Susanna Davtyan, Manuk Harutiunyan, Ara Jorian Armenian alienated society. – The survival strategy in terms of scientific articles with international participation Volume 4(20). – Chicinev, 2014, pp.178-181.

АРУТЮНЯН МАНУК АРСЕНОВИЧ

ОТЧУЖДЕНИЕ В ПОСТСОВЕТСКОМ АРМЯНСКОМ ОБЩЕСТВЕ (социально-философский анализ проблемы)

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.04 “Социальная философия, этика”.

Защита диссертации состоится 18 февраля 2015г. в 15.00час. на заседании Специализированного совета философии и социологии 013 ВАК РА по присуждению ученой степени при Ереванском Государственном университете по адресу: 0025, Ереван, ул.Абовяна 52а.

РЕЗЮМЕ

Представленная к защите докторская диссертация состоит из введения, трех глав с подглавами, заключения и списка литературы. В диссертации представлены следующие выводы, полученные в результате социально-философского анализа проявления форм отчуждения в контексте трансформационных процессов, происходящих в постсоветском армянском обществе.

- На основе исследования основных философских концепций отчуждения обосновано теоретическое положение, согласно которому отчуждение является непременным свойством социального развития общества, а историческое движение форм отчуждения, устранение некоторых из них и актуализация других, выступает как линия развития человеческого общества.

- В диссертации обоснован выбор дискурса модерна в качестве наиболее оптимального исследовательского дискурса в анализе проблематики отчуждения, связанного с трансформацией постсоветского армянского общества. Избранный в качестве исследовательского дискурса модерна позволил осуществить отсутствовавший методологический переход от прикладного уровня знаний о процессах отчуждения к уровню философского обобщения тенденций социального развития.

- В диссертации проведен анализ факторов, которые не только актуализируют отчуждения в постсоветских обществах, но и определяют необходимость ее концептуализации, разработки понятийного аппарата ее исследования. Ситуация требует введения более детальной концептуальной сетки раскрытия феномена отчуждения, когда понятие “отчуждение” дифференцируется рядом дополнительных представлений. Среди них выделяются такие понятия как “биfurкация”, “политическая коррупция”, “вертикаль власти”, “клиентелизм”, “справедливость” и т.д.

- Важнейшим результатом исследования приватизации по принципу “шоковой терапии” является вывод о том, что иная практика привела, с одной стороны, к всеобщему отчуждению сельского населения от земли, от “реформаторской” экономической политики армянского государства, а с другой – тотальному отчуждению мелких и средних предпринимателей от экономической жизни. В результате в Армении, как и в других постсоветских странах, осуществилась не приватизация, а номенклатурное “обобществление” предприятий. Внутренняя логика исследования привела к определенным философским выводам: во-первых, благодаря шокотерапии, экономическим “реформам” Армения приобрела самое худшее из возможных положений. Это было действительно социальной катастрофой. Во-вторых, в безрассудном проекте шокотерапии не была предусмотрена разработка механизмов предотвращения сплошного обнищания населения Армении. Это было следствием социально-политического безразличия или, иначе говоря, преступной безответственности всей адовской “дворцовой камарильи”. “Реформаторы” не понимали и не пытались понять, что нищета в Армении является нищетой совсем другого типа, которая имела другую сущность и динамику, по сравнению с западным либеральным обществом, и которое они совсем не знали и не понимали.

- Массовое обнищание населения Армении стало причиной маргинализации и аномализации поведения и сознания больших групп людей. В диссертации армянское общество характеризуется как маргинализированное, аномализированное и отчужденное общество, так как оно – общество крайнего социального неравенства, где существуют огромные разрывы, или “разломы”, в системе социальных ценностей.

- Важнейшим результатом исследования характера общественных отношений и связей является вывод о том, что внутри официальных институтов армянского общества сформировались сети частных, неформальных связей, которые часто строятся на известных еще со времен раннего феодализма – отношения патрон-клиент. Концепция неопатриотизма эти явления объясняет тем, что в постсоветских обществах существует какая-то неопределенность, размытость границ публичной и частной жизни, что появляется в превалировании частной, групповой корысти над общественными

интересами. В целом, речь идет о симбиозе, о таком тесном переплетении власти и собственности, когда зачастую невозможно отделить одно от другого. Постсоветский неопатриотицизм диссертант определяет как специфическую форму правления, разновидность своеобразного “неовотчинного” капитализма, который опирается на политические механизмы обслуживания интересов “семьи”, кланово-корпоративных структур.

- На основе анализа состояния сознания и самочувствия рядовых армян, мы приходим к выводу, что политическое отчуждение характеризует реальное состояние личности, остро ощущающей свое отчуждение от основных институтов, группировок и лиц, контролирующих политику в Армении. Речь идет о личности, осознающей тот факт, что “большая” политика в Армении делается за ее спиной, что те, кто ее делают, преследуют свои эгоистические цели и не считаются с интересами, проблемами и мнениями рядовых армян.

- Концептуальный вывод исследования заключается в том, что отчуждение у нас носит системный характер. Настроения отчуждения и недоверия распространяются не только на законодательную и исполнительную и судебную власти, но также на политические партии, общественные организации, средства массовой информации, а также избирательную систему, на весь спектр повседневных межчеловеческих отношений.. Причем именно власть, номенклатурная бюрократия и срастившаяся с ней бизнес-элита являются главной причиной и движущей силой системной отчужденности армянского общества. Главной особенностью властной вертикали является то, что основные рычаги сконцентрированы в руках руководящей верхушки, коррумпированного бюрократического аппарата и сращенных с ним олигархических групп. Отсюда следует, что политический класс страны выродился в самодовлеющую силу, обслуживающую только групповые интересы. Он, по существу, стал верховным субъектом своего замкнутого мира, отчужденного от собственного народа.

- На основе философского и социологического анализов тенденции роста партийного отчуждения мы приходим к выводу, что у нас партии как всеобщие “социальные посредники” между новой национальной государственностью и армянским народом не состоялись. В Армении политические интересы самых разных социальных групп не находят свое партийное выражение и представленность, что является одним из проявлений взаимоотчуждения армянского общества и политической системы. Практически, все партии – это имитация политической деятельности, за которой скрываются групповые или личные амбиции. Поэтому партийный плюрализм выглядит достаточно примитивно, ибо он не препятствует установлению “управляющей демократии”.

- На основе анализа феномена политической коррупции как наиболее развитой формы политического отчуждения мы приходим к определенным выводам. Первое – политическая коррупция как системообразующий элемент нынешнего политического режима в Армении достигла своей завершенной формы – окончательного “захвата” государства. Это означает, что государственная власть своеобразно “приватизирована” политическим классом страны и срастившейся с ним олигархической бизнес-элитой. Второе, политическая коррупция является специфическим механизмом перераспределения ренты, ресурсов и социальных статусов не только между властью и крупнейшим бизнесом, но и между разными социальными группами. Третье, в армянском обществе политическая коррупция превратилась в своеобразную арену выяснения отношений между влиятельными группами, входящими в “правящий класс”. Наконец, политическая коррупция представляется нам как один из стержневых элементов существующего в Армении своеобразного неформального “договора”. В его основе лежит широко, но неявно признанная конвенция относительно допустимых норм и практик социально-экономической и политической жизни.

- Концептуальный вывод исследования приоритетных направлений преодоления отчуждения заключается в том, что никакая программа системного преодоления тотального отчуждения армянского общества попросту невозможна, если в ее основу не будут положены крайне важные и, как показывают социологические исследования, уже прочно укорененные в сознании широких слоев современных армян ценности демократии, социальной справедливости и патриотизма.

Ориентация нового армянского модернизационного проекта на ценности демократии, социальной справедливости и патриотизма, а также на важнейшую роль национального государства в ее реализации позволяют характеризовать его как национально-демократическим. Проект или модель предполагает осуществление ряда системных мер.

В экономической сфере приоритетными способами преодоления экономического отчуждения в современной Армении выступают: повышение эффективности государственного регулирования экономики, развитие институтов частной собственности и договорных отношений, а также свободной экономической конкуренции, развитие среднего и малого бизнеса, создание новых предприятий и инновационных отраслей производства..

В политико-правовой сфере требуется, во-первых, укрепить систему сдержек и противовесов между ветвями власти. Во-вторых, необходимо качественно расширить полномочия представительных органов власти. В третьих, необходимо модернизировать структуру исполнительной власти Армении для обеспечения активного участия политических партий и институтов гражданского общества в процессе разработки важных государственных решений. В-четвертых, крайне необходимо последовательно применять принцип верховенства закона, что требует разделять не только власть и собственность, но и исполнительную власть и контроль над ней, создать действенный общественный механизм обеспечения прозрачности, ее деятельность обеспечить законодательно. В-пятых, необходимо в Армении разработать новую модель государственного правления, которая будет основываться на сотрудничестве между ветвями власти, бизнес-элиты, партий, академической и отраслевой науки, общественных организаций В-шестых, смягчению политического отчуждения препятствует низкий уровень политической конкуренции. Требуется усовершенствовать механизмы экономической и политической конкуренции.

- Социально-философский анализ национально-демократической модели модернизации Армении приводит к тому важному заключению, что демократизация политической и экономической системы не может быть эффективной без новой концепции социальной справедливости. В современной Армении, как и в других постсоветских странах, больше не возможен коммунистический уравнительный подход. Одновременно, недопустим также тот либеральный подход, который будучи связан с формальным равенством прав, в действительности не затрагивает их конкретные условия.

Концептуальный вывод нашего социально-философского анализа заключается в том, что для постсоветского армянского общества более предпочтительна доктрина справедливости современной социал-демократической, которая вобрала в себя идеи социального либерализма и западных социал-демократий на определенной методологической и политической основе. Локализуя эту доктрину, мы пришли к тому заключению, что современное армянское общество уже готово к новому восприятию справедливости, “справедливого развития”: бедным – государственную социальную защиту, активным и инициативным гражданам – действенную государственную поддержку, богатым – закон и социальная ответственность.

- Для претворения в жизнь национально-демократической модели модернизации Армении нам нужно то, что так недоставало нам за последние десятилетия: союз армянского государства и гражданского общества. Взаимное недоверие – эту идущую издавна «болезнь», можно вылечить только благодаря развитию институтов партиципаторной демократии (демократии участия). В этом заключается гражданская миссия Общественного совета (хотя этот совет не оправдал ожидания широкой общественности). ОС так и не стал независимой общественной структурой, а превратился в какого-то безликого, «консультативного придатка» президентского аппарата, не став настоящей ареной общенационального диалога и независимым экспертным центром. Перед исследователем-социальным философом всталая важная проблема: определить и изучить правовые и информационные механизмы демократии участия, которые, с одной стороны, требуют разработать и принять законы о правовом статусе ОС и общественном контроле, а с другой стороны, перспективы развития гражданского общества в Армении тесно связать с новыми информационными технологиями, с интернет-демократией. Более того, интернет-демократию увязать с общим потоком плебисцитарной демократии. Предлагается предоставить гражданам Армении право формулировать законодательную повестку. Это означает, что в парламенте в обязательном порядке должны обсуждаться те наилучшие общественные предложения, которые в всеобщей сети наберут пятьдесят тысяч и более подписей. Также предлагается, чтобы проекты решений, имеющих важное значение, в обязательном порядке предварительно проходили через, так называемый, фильтр «нулевого» чтения, с активным участием общественных организаций. В то же время для решения этих и других задач Общественный совет Армении должен сознавать свое место в новой системе управления и, соответственно, должен стремиться к увеличению результативности обратной связи между армянским государством и гражданским обществом. Механизмы взаимодействия власти и гражданского общества необходимо так упорядочить, чтобы они своевременно восприняли и выразили интересы больших групп армянского общества и обеспечили их взаимосогласие, смягчая взаимоотчужденность власти и народа, или, что одно и то же, обеспечить легитимность власти, а также убеждение людей в том, что власти Армении сохраняют принципы демократии участия в своей каждодневной управленческой деятельности.

Судьба национально-демократической модели модернизации армянского общества со всей очевидностью зависит также от широкого национального диалога. В ходе национального диалога должна быть выявлена общность интересов наиболее активных и национально ответственных групп с коренными интересами страны. Осознание такой общности интересов – основа формирования модернизационной коалиции. Однако общность национальных интересов – необходимое, но отнюдь не

достаточное условие. Создание новой модернизационной коалиции требует идейной и политической консолидации слоев и групп, являющихся ее базой.

MANUK HARUTYUNYAN

ALIENATION IN THE POST-SOVIET ARMENIAN SOCIETY (Socio-philosophical analysis of the issue)

The dissertation for the *Doctor of Philosophical Sciences* academic degree in speciality 09.00.04 "Social philosophy, ethics."

The defense of the dissertation will take place on 18 February 2015 at 15:00 hours at a session of the Specialized Council in Philosophy and Sociology 013 of the RoA Higher Attestation Commission that confers academic degrees at Yerevan State University at the following address: 0025, Yerevan, 52a Abovyan Street.

ABSTRACT

The doctoral dissertation submitted for the defense consists of an Introduction, three chapters with sub-chapters, Conclusion and Bibliography. The dissertation presents the following conclusions resulting from the socio-philosophical analysis of manifestation of forms of alienation in the context of the transformation processes that have been unfolding in the post-Soviet Armenian society:

- On the basis of the study of basic philosophical conceptual approaches to alienation a theoretical position has been given classical substantiation, according to which alienation is an essential feature of social development, while the historical dynamic of the forms of alienation (with some of those disappearing and others are getting to the forefront the removal of some of them and updating others) shapes the trajectory of the development of human society.

- The dissertation substantiates the choice of the modernity discourse as an optimal research discourse in the analysis of the problem area of alienation related to the transformation of the post-Soviet Armenian society. Selected as a research discourse, the modernity discourse made it possible to carry out the earlier missing methodological shift from the applied level of knowledge about the process of alienation to the level of philosophical generalization of social development trends.

- In the dissertation, an analysis has been made of the factors that not only actualize alienation in post-Soviet societies but also determine the need of its conceptualization and of the development of a conceptual apparatus for its study. The situation requires the introduction of a more detailed conceptual framework of the phenomenon of alienation, when the concept 'alienation' is differentiated with a number of additional concepts. Among them are such concepts as 'bifurcation', 'political corruption', 'vertical of power', 'clientelism,' 'justice,' etc.

- One of the most important results of the study of the privatization conducted based on the principle of 'shock therapy' is the conclusion that such practices led, on the one hand, to universal alienation of the rural population from soil and from the 'reformist' economic policy of the Armenian State, and, on the other hand, to total alienation of small and medium entrepreneurs from economic life. As a result, in Armenia, as in other post-Soviet countries, it was not privatization that was undertaken but rather the Nomenclature 'socialization' of enterprises. The internal logic of the study led to certain philosophical conclusions: firstly, owing to shock therapy and economic 'reforms' Armenia ended up in the worst possible situation. It was really a social disaster. Secondly, the reckless shock therapy project did not include the development of mechanisms to prevent total impoverishment of the population of Armenia. That was a consequence of social and political indifference or, in other words, of criminal irresponsibility of the entire ANM (Armenian Nationwide Movement) 'palace camarilla.' The 'reformers' did not understand and did not try to understand that poverty in Armenia is of a completely different type. It was of a different nature and had a different dynamics compared to western liberal societies, which they did not know and did not understand.

- The mass impoverishment of the population of Armenia has led to marginalization and *anomie*-zation behavior and mentality of large groups of people. In the dissertation, the Armenian society is characterized as marginalized, anomic and alienated society because it is the society of extreme social inequality, where there are huge gaps, or 'faultlines' in the system of social values.

- One of the most important results of the study of the nature of societal relations and ties is the conclusion that within the formal institutions of the Armenian society the networks of private, informal ties have emerged,

which are often based on the patron-client relationship well-known since early feudalism. The theory of neopatrimonialism explain these phenomena by the existence of some uncertainty in the post-Soviet States and of blurred boundaries between public and private life, which manifest themselves in prevalence of private, group self-interests over the public interest. In general, it is a symbiosis, such close intertwining of power and property, when it is often impossible to separate one from the other. The post-Soviet neopatrimonialism is defined in the dissertation as a specific form of governance, a kind of a ‘patrimonial,’ capitalism, which relies on political mechanisms of serving the interests of the ‘family’, the clannish-corporate structures.

- Based on the analysis of the state of mind and well-being of ordinary Armenians, the conclusion is drawn that political alienation characterizes the real state of the person who has become acutely aware of his alienation from the main institutions, cliques and individuals who control politics in Armenia. The matter concerns the person who is conscious of the fact that the ‘big’ politics in Armenia is being done behind his back and that those who do it pursue their own selfish goals and do not take into consideration the interests, concerns and opinions of ordinary Armenians.

- A conceptual finding of the study is that alienation in our society is of a systemic nature. The sentiments of alienation and distrust apply not only to the legislative, executive and judicial branches of government but also to political parties, non-governmental organizations and media as well as to the electoral system and to the entire range of everyday societal interactions. It is the power, the nomenclature bureaucracy and the business elite that have merged with them are the main cause of and the driving force behind the systemic alienation of the Armenian society. The main feature of the vertical of power is that the main levers are concentrated in the hands of the top leadership, corrupt bureaucratic State machinery and that are fused with it. It follows that the country’s political class has degenerated into a self-sufficient force that serves only the group interests. It, in fact, became the supreme subject of their closed world alienated from its own people.

- On the basis of the philosophical and sociological analyzes of the trends in growth of the political parties’ alienation I have come to the conclusion that in our society the political parties have failed to establish themselves as universal ‘social mediators’ between the new national statehood and the Armenian people. In Armenia, the political interests of various social groups do not find their expression and representation through political parties, which is one of the manifestations of mutual alienation of the Armenian society and the political system. Virtually all political parties are but an imitation of political activities, which camouflages the group or personal ambitions. Therefore, the political party pluralism looks quite primitive because it does not prevent the establishment of ‘managed democracy’.

- On the basis of the analysis of the phenomenon of political corruption as the most developed form of political alienation certain conclusions have been drawn. Firstly, political corruption as a backbone element of the current political regime in Armenia has reached its finalized form having completed the final ‘capture’ of the State. It means that State power has been singularly ‘privatized’ by the country’s political class and by the oligarchic business elite that has merged with it. Secondly, political corruption is a specific mechanism of redistribution of the rent, resources and social statuses not only between the powers that be and big businesses but also between various social groups. Thirdly, political corruption in the Armenian society has become an arena of sorts for a showdown between the influential groups in the ‘ruling class.’ Finally, political corruption can be seen as one of the core elements of a peculiar informal ‘contract’ existing in Armenia. This ‘contract’ is grounded in widely, albeit implicitly, recognized compact regarding the permissible norms and practices in the socio-economic and political life.

- A conceptual finding of the study of the priorities for overcoming alienation is that no program for systemic overcoming of total alienation of the Armenian society is possible unless it is going to be based on extremely important values of democracy, social justice and patriotism that are, as shown by sociological research, already firmly rooted in the minds of the general public in present-day Armenians.

The focus of the new Armenian modernization project on democratic values, social justice and patriotism as well as on a crucial role of national State in its implementation gives grounds to characterize the project as a national-democratic one. The project, or model, entails a number of systemic measures.

In the economic sphere the priority ways for overcoming economic alienation in present-day Armenia are: enhancing efficiency of State regulation of the economy, development of institutions of private property and contractual relations as well as unhindered economic competition, development of small and medium businesses and the creation of new enterprises and innovative branches in the industry.

What is necessary to be done in the political-legal sphere is, first to strengthen the system of checks and balances between the branches of government. Second, it is imperative to radically expand the powers of the bodies of representative power. Third, it is necessary to modernize the structure of the executive branch of government in Armenia so as to ensure active engagement of political parties and civil society institutions in the process of making important State decisions. Fourth, it is essential to consistently apply the principle of the rule

of law and that requires to separate not only power from property but also the executive power and control over it and to establish through legislation an effective civic mechanism to ensure public transparency of its operation. Fifth, it is necessary to develop a new model of State governance in Armenia, which will be based on cooperation between the branches of government, business elite, political parties, research in the Academy and in industry, and non-governmental organizations. Sixth, a low level of political competition prevents the lessening of political alienation. Thus, mechanisms of economic and political competition need to be improved.

- The socio-philosophical analysis of the national-democratic model of modernization of Armenia leads to an important conclusion that democratization of political and economic system cannot be effective without a new conceptual approach to social justice. In present-day Armenia, as in other post-Soviet countries, the formally egalitarian approach of the Communist era is no longer possible. At the same time, equally unacceptable is the liberal approach, which, while related to formal equality of rights, in reality does not really address their particular circumstances.

The conceptual conclusion of this socio-philosophical analysis is that for the post-Soviet Armenian society more preferable is the present-day Social-Democratic doctrine of social justice, which has incorporated the ideas of social liberalism and Western Social Democracies on a certain methodological and political basis. Localizing this doctrine, I have come to the conclusion that present-day Armenian society is ready for a new perception of justice and ‘fair development’, *viz.* State social protection for the poor, effective public support to active and enterprising citizens and compliance with the law and social responsibility for the rich.

- To implement the national-democratic model of modernization of Armenia we need what has been lacking in recent decades: the unity of the Armenian state and civil society. A long-standing ‘disease’ of mutual distrust can be cured only through the development of institutions of participatory democracy. This is the civic mission of the Public Council (even though this Council has not met the expectations of the public at large). The Public Council has not become an independent civic entity but has morphed into some faceless ‘advisory appendage’ to the presidential administration, without becoming a real arena for the nationwide dialogue and an independent expert center. As a social philosopher, the researcher was confronted with an important problem: to identify and study legal and information mechanisms of participatory democracy, which, on the one hand, require that laws on the legal status of the Public Council and civic control be drafted and adopted, and, on the other hand, that the civil society development prospects in Armenia be closely related to new information technologies and with Internet democracy and, moreover, that online democracy be tied in with the general unfolding of plebiscitary democracy. It is proposed that Armenian citizens should be granted the right to set a legislative agenda. It means that it should be incumbent on the Parliament to discuss the best civic proposals, which have collected at least fifty thousand signatures on social networks. It is also proposed that drafts of important decisions should be mandatorily taken through the so-called filter of the ‘zero’ reading, with active participation of non-governmental organizations. At the same time to solve these and other problems the Public Council of Armenia has to be aware of its place in the new governance system and, therefore, has to seek to increase effectiveness of the feedback between the Armenian Government and civil society. The mechanisms of interaction between the authorities and civil society have to be regulated so that they would be able to receive and express in a timely manner the interests of large groups of the Armenian society and to ensure their harmonization thereby lessening mutual alienation between the authorities and the people or, what is the same, to ensure legitimacy of the powers that be as well as to strengthen the people’s belief that Armenian authorities maintain the principles of participatory democracy in their daily governance activities.

The destiny of the national-democratic model of modernization of the Armenian society clearly depends also on a broad national dialogue. This dialogue should identify commonality of interests of the most active and nationally responsible groups with the country’s fundamental interests. The awareness of such commonality of interests is the basis for the formation of the modernization coalition. However, commonality of national interests is a necessary but not a sufficient condition. The creation of a new modernization coalition requires ideological and political consolidation of social strata and groups that make up its base.